

ZESZYTY NAUKOWE TURYSTYKA I REKREACJA

Zeszyt 29 (1) 2022

**Redaktor naukowy tomu
dr Andrzej Marian Cwer**

**Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych
Warszawa 2022**

© Copyright by Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych, Warszawa 2022
Pewne prawa zastrzeżone

ISSN 1899-7228

Nakład: 250 egz.

Wersją pierwotną wydawanego czasopisma jest wersja papierowa

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Redaktor naczelny: dr hab. Ludwik Mazurkiewicz, prof. WSTiJO

Zastępca redaktora naczelnego: doc. dr Bolesław Iwan

Sekretarz: dr Andrzej Marian Cwer

Redaktorzy tematyczni: dr Andrzej Marian Cwer, doc. dr Bolesław Iwan

Redaktor językowy: dr Magdalena Lipińska-Derlikowska

Redaktor statystyczny: dr Danuta Czekaj

RADA NAUKOWA

Członkowie krajowi

1. Prof. dr hab. Wojciech Cynarski, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów
2. Prof. dr hab. Janusz Gudowski, Politechnika Lubelska, Lublin
3. Prof. dr hab. Irena Ozimek, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa
4. Prof. dr hab. Barbara Gołębiowska, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa
5. Dr hab. Wiktor Adamus, prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków
6. Dr hab. Krzysztof Firlej, prof. Uniwersytetu Ekonomicznego, Kraków
7. Dr hab. Magdalena Kachniewska, prof. Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa
8. Dr hab. Zygmunt Kruczek, Akademia Wychowania Fizycznego, Kraków
9. Dr hab. Łukasz Popławski, Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków
10. Dr hab. Dorota Świata-Trybek, prof. Uniwersytetu Opolskiego, Opole

Członkowie zagraniczni

1. Prof. dr Philippe Bachimon, Université d'Avignon, Francja
2. Prof. dr Dogan Gursoy, Washington State University, USA
3. Prof. dr Stanislav Ivanov, International University College, Bułgaria
4. Prof. dr Jarkko Saarinen, University of Oulu, Finlandia
5. Prof. dr Anna Trono, Università del Salento, Włochy
6. Doc. dr Brigita Žuromskaitė, Uniwersytet im. Michała Romera w Wilnie, Litwa
7. Dr Elisa Backer, University of Ballarat, Australia
8. Dr Nazar Kudla, Lwowski Instytut Ekonomiki i Turystyki, Ukraina
9. Dr Noëlle O'Connor, Limerick Institute of Technology, Irlandia
10. Dr Katarina Popelková, Słowacka Akademia Nauk
11. Dr Razaq Raj, Centre for Events Management, Leeds Metropolitan University United Kingdom

ADRES REDAKCJI

Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych

al. Prymasa Tysiąclecia 38a, 01-242 Warszawa

tel./faks: 22 855 47 58/59

e-mail: redakcja@wstijo.edu.pl

www.wstijo.edu.pl

Projekt graficzny okładki: Bogdan Czura

Skład: LIBRON

Redakcja wydawnicza: Sylwia Mosińska

Spis treści

Contents

WYBRANE ASPEKTY TURYSTYKI

Bolesław Iwan

- Cywilne antropogeniczne atrakcje turystyczne województwa świętokrzyskiego 5
Civilian anthropogenic tourist attractions in Świętokrzyskie voivodeship

Dariusz Strzębicki

- Rola i zastosowanie marketingu wyszukiwarkowego w branży turystycznej 19
Role and application of search engine marketing in the tourism industry

Степаненко Вікторія Іванівна, Степаненко В'ячеслав Володимирович

- Презентація як засіб підготовки фахівців з фізичної терапії і соціальної роботи
до надання реабілітаційних послуг 31
Presentation as a means of training specialists physiotherapy and social work in the
provision of services rehabilitation

Білосевич Іван Анатолійович, Сапожник Григорій Вікторович

- Безпека життєдіяльності та навколишнього середовища в період бойових дій
на Україні 39
Safety of life and environment during hostilities in Ukraine

WYBRANE ZAGADNIENIA EDUKACJI I SPOŁECZNY WYMIAR TURYSTYKI

Andrew M. Cwer

- Historical aspects of the formation of the military ethos in Poland (18th–19th centuries) 47
Historyczne aspekty kształtowania się etosu wojskowego w Polsce (XVIII–XIX wiek)

Bartosz Łukaszewski

- Prosocial movements in northern England on the example of Greater Manchester
and former Manchester United players 61
Ruchy prospołeczne w północnej Anglii na przykładzie Wielkiego Manchesteru i byłych
zawodników Manchesteru United

Петришин Людмила Йосипівна, Олійник Галина Михайлівна

Основоположні аспекти формування соціальної активності молоді засобами

Workshops (рефлексивний погляд) 71

Fundamental aspects of the formation of social activity young tools workshops
(reflective view)

Яковишин Руслан Ярославович, Сидорська Оксана Ярославівна

Методи і способи профілактики, а також корекції девіантної поведінки підлітків

в освітньому процесі 79

Methods and ways of prevention and correction of deviant behavior of youth
in the education process

WYBRANE ASPEKTY TURYSTYKI

BOLESŁAW IWAN

Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych

CYWILNE ANTROPOGENICZNE ATRAKCJE TURYSTYCZNE WOJEWÓDZTWA ŚWIĘTOKRZYSKIEGO

CIVILIAN ANTHROPOGENIC TOURIST ATTRACTIONS IN ŚWIĘTOKRZYSKIE
VOIVODESHIP

Wstęp

Turystyka jest ważnym sektorem gospodarek narodowych wielu państw świata. Dotyczy to zwłaszcza tych krajów i regionów, które posiadają wiele różnorodnych atrakcji turystycznych naturalnych i antropogenicznych. Ruch turystyczny przyczynia się też do rozwoju turystycznej infrastruktury technicznej i społecznej. Dzięki turystyce wiele destynacji turystycznych i regionów zyskało impuls do zdynamizowania rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego. Województwo świętokrzyskie może być przykładem dobrego wykorzystania naturalnych i antropogenicznych walorów turystycznych jako czynników jego rozwoju oraz promocji. Województwo to ze względu na swoje geograficzne położenie oraz bogate dziedzictwo kulturowe i rozmaite atrakcje turystyczne posiada wiele atutów, by stać się popularną destynacją turystyczną.

Turystyka w skali lokalnej oraz regionalnej powinna stać się przedmiotem aktywnej systemowej polityki społeczno-gospodarczej władz lokalnych oraz regionalnych, a także państwowych. Nagromadzenie naturalnych i kulturowych walorów turystycznych nie wystarczy już, by przyciągnąć rzesze turystów. Konieczna jest także baza turystyczna na wysokim poziomie. Rozwój i unowocześnianie bazy turystycznej leży w gestii władz samorządowych oraz rządowych w ścisłej współpracy z odpowiednimi władzami turystycznymi.

Województwo świętokrzyskie jest jednym z najmniejszych regionów w kraju. Zajmuje ono jednak trwale i zasłużone miejsce na mapie turystycznej Polski, tak ze względu na swoją historię, jak i na przebogate dziedzictwo kulturowe. Na tle innych regionów województwo świętokrzyskie cechuje się też wyjątkowym nagromadzeniem walorów turystycznych naturalnych i zbudowanych przez człowieka. Dla wzbogacenia oferty turystycznej w regionie świętokrzyskim wytyczono ponad 300 km szlaków turystycznych,

które ułatwiają turystom lepsze poznanie walorów naturalnych regionu, a także innych obiektów turystycznych.

Region turystyczny na ogół utożsamiany jest z obszarem województwa. W niniejszym opracowaniu będą używane zamiennie określenia województwo świętokrzyskie i region świętokrzyski. Przewodnim celem niniejszego opracowania jest charakterystyka województwa świętokrzyskiego jako atrakcyjnego regionu turystycznego. Szczególna uwaga będzie poświęcona cywilnym antropogenicznym obiektom turystycznym. Metodyka badawcza wykorzystana w procesie przygotowania niniejszego artykułu została podporządkowana jego celom. Opracowanie tematu rozpoczęło od zgromadzenia wiarygodnych informacji, które poddane zostały następnie starannej ocenie i selekcji. W pracy wykorzystano metodę analizy opisowej i porównawczej. Zastosowano także metodę obserwacji uczestniczącej. Autor pochodzi z województwa świętokrzyskiego i regularnie odwiedza badany region, zwiedzając wybrane antropogeniczne atrakcje turystyczne. Artykuł został ponadto wzbogacony ilustracjami wybranych obiektów. Źródłem informacji była literatura naukowa i popularnonaukowa oraz wybrane przewodniki turystyczne i foldery. Korzystano również z informacji odpowiednio dobranych stron internetowych.

Syntetyczna prezentacja województwa świętokrzyskiego

Dzieje ziemi świętokrzyskiej związane są z początkami państwa polskiego. Województwo świętokrzyskie utworzono z dniem 1 stycznia 1999 r. na podstawie reformy administracyjnej Polski. Obejmuje ono część terytoriów dawnych województw kieleckiego, częstochowskiego, piotrkowskiego, tarnobrzskiego oraz fragmenty województwa radomskiego. Nazwa regionu pochodzi od Świętego Krzyża, gdzie znajduje się najstarsze polskie sanktuarium Relikwii Drzewa Krzyża Świętego. W aktualnych granicach stanowi ono niewielką część dawnego Księstwa Sandomierskiego.

Województwo świętokrzyskie ulokowane jest w środkowo-południowej części Polski. Jego powierzchnia wynosi 11 708 km². Stanowi to 3,7% terytorium kraju. Obszar województwa świętokrzyskiego zamieszkuje 1,3 mln osób (3,4% populacji Polski). Stolicą województwa są Kielce, w których mieszka ok. 200 tys. osób¹. Region ten to niepowtarzalny obszar o urzekających krajobrazach i wyjątkowych naturalnych atrakcjach turystycznych. Rzeczywista historia przeplata się tu z pięknymi legendami, a kultura materialna i unikatowe niekiedy zabytki sakralne oraz cywilne umożliwiają poznanie przeszłości oraz teraźniejszości Kielecczyzny.

W regionie świętokrzyskim znajduje się wiele ciekawych atrakcji i obiektów turystycznych. Analizą będą objęte tylko niektóre cywilne antropogeniczne walory turystyczne, jako że nie sposób w jednym artykule omówić wszystkich.

Atrakcje antropogeniczne nazywane są również kulturowymi, skupiają one bowiem obiekty materialne oraz ściśle związane z egzystencją i działalnością człowieka. Zostały

¹ <http://serwismich.zen-w.interia.pl/kielce> [15.12.2022].

one wytworzone przez ludzkość w procesie rozwoju historycznego i kulturowego oraz gospodarczego. Atrakcje tego rodzaju są przedmiotem powszechnego zainteresowania turystów. Wśród omawianych należy wymienić m.in.:

- zabytki architektury i budownictwa, również ludowego;
- zabytki historyczne;
- muzea, w tym muzea martyrologii;
- zabytki techniki i przemysłu;
- zabytki archeologiczne.

Region świętokrzyski cechuje się bogactwem zabytków architektury i budownictwa pochodzących z różnych epok. Do rejestru konserwatorskiego wpisano około 1500 tego typu zabytków, a wśród nich – sześć klasy zerowej. Są to obiekty o najwyższej wartości artystycznej i historycznej oraz naukowej. Najbardziej znane z nich to m.in. układ urbanistyczny w Sandomierzu, Zamek Krzyżtopór w Ujeździe oraz Pałac Biskupów Krakowskich w Kielcach.

Wśród 83 zabytków – obiektów antropogenicznych województwa świętokrzyskiego klasy pierwszej – znajdują się cenne pozostałości okresu preromańskiego oraz romańskiego (Wiślica, Zagość, Grzegorzewice, Tarczek oraz Pokrzywnica), a ponadto zabytki wzniesione w stylu gotyckim. Do nich należy zaliczyć m.in. pozostałości zamków obronnych i obwarowań miejskich w Szydłowie i Sandomierzu oraz Opatowie. Z epoki renesansu, manieryzmu oraz baroku zachowały się m.in. ratusz w Sandomierzu, ratusz w Szydłowie, a także pałac w Kielcach oraz w Ujeździe².

Wybrane antropogeniczne atrakcje turystyczne

Kielce

Miasto Kielce położone jest nad rzeką Sinicą. Jest to gospodarcze i kulturalne, a także naukowe, administracyjne oraz turystyczne centrum regionu świętokrzyskiego. Dokładna data powstania Kielc jest trudna do określenia. Badania archeologiczne dowodzą, że pierwsze domy mieszkalne powstały tam już w X w. Początek miastu dała istniejąca wcześniej mała osada, która rozwijała się i z czasem stała się miejscem wymiany handlowej. Pierwszą budowlą trwałą wzniesioną na terenie współczesnego miasta był drewniany kościół pw. św. Wojciecha. Kościół ten zbudowano ok. 1086 r. dzięki fundacji księcia Mieszka, syna Bolesława Śmiałego. W 1171 r. powstała z kolei kolegiata pw. Najświętszej Marii Panny. Aktualnie jest to bazylika katedralna. Wiek XII to okres, kiedy biskupi krakowscy wzniesli kompleks budowli na Wzgórzu Zamkowym.

Etymologia nazwy miasta nie jest dokładnie znana. Jedną z hipotez głosi, że nazwa Kielce pochodzi od słowa „klecie” oznaczającego raczej prymitywne szalasy, w których

² B. Iwan, *Naturalne atrakcje turystyczne regionu świętokrzyskiego*, „Zeszyty Naukowe WSTiJO” 2020, z. 26(2), s. 31–32; J. Sardley, *Największe atrakcje województwa świętokrzyskiego*, Media Consulting Agency, Wrocław 2009, s. 10–30.

kiedyś mieszkali pierwsi osadnicy. Inne źródła podają, że nazwa miasta związana jest z założeniem osady przez Celtów nazywanych „Klatami”. Istnieje również prawdopodobieństwo, że Kielce przyjęły swą nazwę od małopolskiego rodu Kielczów – założycieli osady.

Na przełomie XI i XII w. właścicielami Kielc zostali biskupi krakowscy. Władali oni miastem do 1789 r. i pozostawili po sobie liczne pamiątki, które stanowią ciekawe atrakcje turystyczne. Najcenniejszym obiektem jest bez wątpienia Pałac Biskupów Krakowskich, wzniesiony z inicjatywy biskupa Jakuba Zadzik w XVII w. Reprezentuje on styl architektoniczny epoki Wazów.

Fot. 1. Dawny Pałac Biskupów Krakowskich – Muzeum Narodowe w Kielcach

Źródło: <https://swietokrzyskie.travel/> [15.12.2022].

Do współczesnych atrakcji turystycznych należy zaliczyć też kielecką Aleję Sław, gdzie umieszczone są popiersia znanych osób. Znajduje się ona w parku miejskim, jednym z najstarszych w Polsce. Na uwagę zasługuje także Geopark, gdzie prowadzona jest edukacja młodzieży i dorosłych z zakresu geologii, z wykorzystaniem nowoczesnych narzędzi i metod nauczania³.

Do najcenniejszych zabytków oprócz bazyliki katedralnej należy zaliczyć też wspomniany już Pałac Biskupów Krakowskich, w którym mieści się obecnie Muzeum Narodowe Kielce.

³ K. Bzowski, *Góry Świętokrzyskie. Kielce i Sandomierz*, Helion, Gliwice 2019, s. 40.

Muzeum Narodowe Kielc

Muzeum to prezentuje ekspozycje stałe: zabytkowe wnętrza z XVII i XVIII w., dawne uzbrojenie europejskie i wschodnie, galerię malarstwa polskiego i sztuki zdobniczej. Na tyłach rezydencji pałacowej znajduje się ogród ozdobny zwany włoskim z XVIII-wiecznym układem kwatrowym⁴.

W salach muzeum na piętrze zachowały się oryginalne wnętrza i stropy belkowe, a także malowidła na stropach i fryzy malowane na ścianach. Interesującym faktem jest, że znajduje się tam sanktuarium Józefa Piłsudskiego⁵.

Muzeum Zabawek i Zabawy

Muzeum to funkcjonuje w Kielcach od 1999 r. Począwszy od czerwca 2006 r. – ma nową siedzibę i aktualną nazwę. Jest to największe i najstarsze muzeum zabawek w Polsce. W swoich zbiorach posiada kilka tysięcy eksponatów, a wśród nich lalki z całego świata, a także zabawki ludowe, modele samochodów, samolotów, statków oraz kolejki elektryczne. Najcenniejszą część zbiorów tego muzeum stanowią zabawki historyczne. Wśród nich znajdują się m.in. lalki pochodzące z przełomu XIX i XX w. Ekspozycja zawiera też pochodzące z XIX stulecia żołnierzyki ołowiane, niemiecką miniaturową maszynę do szycia, pokoiki dla lalek, zestawy miniaturowych mebelków dla lalek, polskie i zagraniczne klocki. Najstarszym eksponatem Muzeum Zabawek i Zabawy jest niemiecka lalka woskowa z końca XVIII w. Placówka ta posiada również interesujące wystawy stałe: *Popołudniowa herbata*, *Na babcinym strychu*, *Misie w lesie*, a także wystawy czasowe.

Muzeum Lat Szkolnych Stefana Żeromskiego

Placówka ta mieści się w dawnym kieleckim gimnazjum, do którego uczęszczał pisarz. Muzeum prezentuje i udostępnia zwiedzającym wiele pamiątek rodzinnych z czasów dzieciństwa oraz szkolnych lat autora *Popiołów*. Wśród eksponatów muzeum na szczególną uwagę zasługuje unikalna płyta gramofonowa z 1924 r. z nagraniem głosem pisarza.

Centrum Edukacji i Kultury „Szkłany Dom”

Centrum to znajduje się w Ciekotach, niedaleko Kielc, w miejscu, w którym Stefan Żeromski spędził najpiękniejsze lata swojego dzieciństwa, na tzw. Żeromszczyźnie. W skład centrum wchodzi „Szkłany Dom”. Odbywają się tam warsztaty edukacyjne, szkolenia, a także zajęcia dla dzieci i młodzieży oraz dorosłych. W centrum eksponowane są wystawy sztuki współczesnej. Obok stoi drewniany dworek Żeromskiego – stylizowany na drobnoszlachecki dwór z drugiej połowy XIX w. Znajdują się tam pamiątki związane z życiem i twórczością pisarza⁶.

⁴ *Największe atrakcje turystyczne Ziemi Świętokrzyskiej*, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Świętokrzyskiego, Kielce [b.r.], s. 8; *W Góry Świętokrzyskie*, Amart Media, Kraków 2012, s. 36.

⁵ *Największe atrakcje turystyczne...*, op. cit., s. 8.

⁶ *W Góry Świętokrzyskie*, op. cit., s. 33.

Fot. 2. Centrum Edukacji i Kultury „Szklany Dom”

Źródło: <https://visiton.pl/> [15.12.2022].

Dworek Laszczyków

Dworek ten jest ostatnim drewnianym obiektem tego typu zachowanym na terenie miasta. Pierwszym właścicielem dworku był w latach 1788–1792 Jakub Jaworski – ostatni starosta biskupi. Kolejnymi właścicielami była rodzina Laszczyków. Z kolei od 1988 r. dworek należy do Muzeum Wsi Kieleckiej. Placówka ta prezentuje szereg interesujących wystaw czasowych.

Muzeum Geologiczne w Kielcach

Muzeum to funkcjonuje przy Oddziale Świętokrzyskim Państwowego Instytutu Geologii. Placówka ta to niezwykle ważne miejsce dla miłośników skał i skamieniałości. Muzeum posiada i eksponuje kolekcję koralowców dewońskich oraz okazy krzemieni pasiastych, a także tropy dinozaurów i szkielet wieloryba – *Pinocatus polonicus* z Pińczowa. Muzeum eksponuje też skały wszystkich okresów geologicznych od początku ery paleozoicznej do kenozoicznej. Te eksponaty prezentowane są na wystawie *600 milionów lat historii Gór Świętokrzyskich*⁷.

⁷ Ibidem, s. 36, 38.

Inne atrakcje antropogeniczne województwa świętokrzyskiego

Huta Szklana

Od granicy Świętokrzyskiego Parku Narodowego trasa szlaku i ścieżki edukacyjnej biegnie w kierunku miejscowości Huta Szklana położonej u podnóża Przełęczy Huckiej (495 m n.p.m.). Huta Szklana jest najwyższą położoną wsią w województwie świętokrzyskim. Po raz pierwszy huta szkła pod Łysą Górą (*officina vitrearia sub Monte Calvo*) wymieniona została w dokumentach w 1529 r. Nazwa miejscowości związana jest właśnie z nią. Benedyktyni założyli ją dla produkcji szkła na własne potrzeby, a zwłaszcza – apteki benedyktyńskiej na Świętym Krzyżu. Huta dostarczała bowiem butelki i słoiki na lekarstwa. Nie wiadomo, jak długo funkcjonował ten zakład. Próby ponownego jego uruchomienia podejmowane były jeszcze w XIX w. W 1922 r. naukowcy z Pracowni Dziejów Szkła Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu prowadzili w Hucie Szklanej badania archeologiczne. Badacze zebrali próbki odpadów produkcyjnych i szlaki oraz spieków szklanych, a także fragmenty wyrobów dawnej huty. Huta Szklana, w odróżnieniu od sąsiedniej Huty Starej, była własnością klasztoru na Świętym Krzyżu.

Osada Średniowieczna w Hucie Szklanej

Osada została udostępniona turystom w 2011 r. Zainstalowano tam kilka stanowisk rzemieślniczych, gdzie ukazywane jest życie i praca Słowian z czasów średniowiecza. Brama wiodąca do osady przenosi zwiedzających o około tysiąc lat wstecz. Przez mostek nad strumieniem turyści przechodzą do sfery „sacrum” – znajduje się tam m.in. Święty Gaj, kamienne kręgi bóstw słowiańskich: Śwista, Pośwista i Pogody, a ponadto mały amfiteatr oraz Kraina Legend Świętokrzyskich⁸.

Na styku tej strefy z Wioską Średniowieczną usytuowana została chata zielarki oraz poletko ziół i krąg do ich warzenia w kotłach. W samej wiosce jest też gospodarstwo z przylegającymi poletkami do uprawy lnu, prosa i pszenicy oraz kilka warsztatów rzemieślniczych – garncarski, tkacki, obróbki drewna, wikliniarski oraz szewski, rymarski i kowalski. Jest też zagroda bartnika. Turyści mogą w wiosce „wcielić się” w przedstawicieli starych zawodów rzemieślniczych i np. ugniatać glinę do produkcji naczyń lub tkąć płótno.

W pobliżu osady wyznaczono plac do uprawiania sportowych konkurencji zręcznościowych, takich jak strzelanie z łuku i rzucanie oszczepem. Osada pełni także rolę bazy wypadowej do gier terenowych pod nazwą Kraina Legend Świętokrzyskich kultywujących lokalne legendy. Uczestnicy gry terenowej mogą spotkać zbója Kaka czyhającego na bogatych wędrowców, by ich złupić, oraz Makosz – boginię płodności, urodzaju i życia. Pomocy w potrzebie udzielają turystom napotkani guślarze i zielarki. Dorosłych uczestników gry pokrzepia nalewka truskawkowa przyrządzana przez mnicha – eremity. Dzięki niezwykłej mocy tkwiącej w nalewce wędrowcy mogą wyswobodzić się z objęć południc, latawicz,

⁸ J. Sala, A. Drogosz, *Przewodnik po gminach LGD „Wokół Łysej Góry”*, Stowarzyszenie Lokalnej Grupy Działania „Wokół Łysej Góry”, Bieliny 2011, s. 87–89.

topielic oraz pięknych czarownic, które zlatują na swoje tradycyjne sabaty na pobliskiej Łysej Górze. Po zakończeniu zwiedzania wioski turyści mogą skosztować tradycyjnych potraw serwowanych w stylowej średniowiecznej karczmie⁹.

Należy podkreślić, że Osada Średniowieczna w Hucie Szklanej to obiekt o charakterze turystyczno-edukacyjno-rekreacyjnym. Umożliwia to turystom przeniesienie się w czasy pierwotnych osadników w Górach Świętokrzyskich. W osadzie każdy zwiedzający może poznać średniowieczną rzeczywistość z całym jej kolorytem oraz spotkać się z pogańskimi bóstwami, które na szczycie Łysej Góry czcili pradawni mieszkańcy tych ziem. Pełnej prezentacji tej unikatowej atrakcji turystycznej należałoby poświęcić odrębny artykuł, gdyż jest to niezwykle ważne miejsce na mapie turystycznej Polski¹⁰.

Golgota Wschodu

Podczas I wojny światowej na Przełęczy Huckiej toczyły się krwawe walki między wojskami austriackimi i rosyjskimi. Podczas ofensywy styczniowej w 1945 r. również była to droga ucieczki wojsk niemieckich przed ofensywą wojsk sowieckich przez Pasma Łysogórskie. Dwa lata wcześniej – 22 kwietnia 1943 r. – Huta Szklana była miejscem egzekucji ośmiu mieszkańców dokonanej przez żandarmów niemieckich z 62 plutonu zmotoryzowanego dowodzonego przez oficera Alberta Szustera. To tragiczne wydarzenie upamiętnia obelisk z piaskowca. Znajduje się on przy skrzyżowaniu Huty Szklanej z drogą do Huty Podłysicy.

Fot. 3. Golgota Wschodu

Źródło: zpe.gov.pl [15.12.2022].

⁹ Ibidem, s. 89–90.

¹⁰ K. Iwan, B. Iwan, *Szlaki turystyczne w Górach Świętokrzyskich*, [w:] *Kultura i przyroda w turystyce górskiej*, red. B. Iwan, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Turystyki i Języków Obcych, Warszawa 2017, s. 45–46.

W 1998 r. z inicjatywy kapelana Rodzin Katyńskich księdza prałata Zdzisława Peszkowskiego powstał pomnik Głgota Wschodu upamiętniający ofiary zamordowane przez Sowietów w Katyniu, Charkowie i Miednoje. Trzy stalowe krzyże oznaczone są nazwami miejscowości będących dla Polaków symbolami tragedii, jaka miała miejsce w 1940 r.¹¹ Na cokole pomnika zainstalowano sześć żelaznych tablic. Jedna z nich przedstawia wizerunek Matki Boskiej Katyńskiej. Pozostałe tablice zawierają informacje w pięciu językach o zbrodni dokonanej przez Sowietów na Polakach.

Muzeum Przyrodnicze Świętokrzyskiego Parku Narodowego

Muzeum to mieści się w budynku należącym do zespołu zabudowań klasztornych Zgromadzenia Misjonarzy Oblatów Maryi Niepokalanej na Świętym Krzyżu. Budynek ten powstał w latach 1685–1701 jako najnowsze skrzydło klasztoru. W latach 1882–1939 mieściły się tam cele więzienne, natomiast od 1941 do 1943 r. – obóz dla żołnierzy sowieckich. Po II wojnie światowej obiekt ten przez krótki czas pełnił funkcję schroniska PTTK, następnie znalazł się pod zarządem Lasów Państwowych. W 1950 r. właścicielem stał się Świętokrzyski Park Narodowy¹².

Od 2010 r. w muzeum można oglądać wyjątkową multimedialną wystawę przyrodniczą. Na turystów czeka również bogata ekspozycja poświęcona parkom krajobrazowym Gór Świętokrzyskich, jak również liczne eksponaty w postaci minerałów i skamieniałości. Pochodzą one z okresu od paleozoiku poprzez mezozoik aż do kenozoiku. Zwiedzający mogą ponadto poznać florę i faunę tego regionu. W podziemiach muzeum znajduje się wystawa prezentująca dawne więzienie na Świętym Krzyżu¹³.

Święta Katarzyna

Po drugiej stronie Łysicy i Puszczy Jodłowej znajduje się wieś Święta Katarzyna. Jest to miejscowość położona w sercu Gór Świętokrzyskich, u podnóża ich najwyższego szczytu – Łysicy, mierzącego 612 m n.p.m. Przez Świętą Katarzynę biegnie szereg szlaków turystycznych. Jej położenie oraz dostępność komunikacyjna sprawiają, że Święta Katarzyna jest dobrą bazą wypadową do wędrówek po Górach Świętokrzyskich. Legenda głosi, że wieś powstała w 1399 r., kiedy to rycerz Wacławek, towarzysz króla Władysława Jagiełły, porzucił stan rycerski i zbudował pierwszy kościółek, w którym umieścił przywiezioną z krucjaty do Ziemi Świętej czarną rzeźbę św. Katarzyny.

Muzeum Mineralów i Skamieniałości w Świętej Katarzynie

W obiekcie tym znajduje się m.in. największy kryształ górski w Polsce ważący 100 kg, a także wystawa ciekawych okazów minerałów i skamieniałości z całego świata. Turyści mają również możliwość obejrzenia galerii krzemienia pasiastego pochodzącego z Gór

¹¹ J. Sala, A. Drogosz, *Przewodnik po gminach...*, op. cit., s. 9.

¹² Ibidem, s. 30.

¹³ *W Góry Świętokrzyskie*, op. cit., s. 17.

Świątokrzyskich, a ponadto zwiedzenia szlifierni kamieni szlachetnych¹⁴. W muzeum mieści się również pracownia złotnicza oraz sklep firmowy z biżuterią i minerałami¹⁵.

Kakonin

Kakonin to niewielka wieś znajdująca się u podnóża Łysej Góry. Legenda głosi, że miał tam siedzibę zbój Kak. Na skraju wsi stoi zabytkowa drewniana chałupa. Ta charakterystyczna świątokrzyska zagroda wybudowana została w 1920 r. Stanowi ona przykład ludowego budownictwa świątokrzyskiego. Wnętrze chaty posiada autentyczne wyposażenie domu mieszkalnego średniozamożnej rodziny rolniczej z przełomu XIX i XX w. Współcześnie pełni ona funkcję muzealnego punktu etnograficznego. Dawny budynek mieszkalny składa się z trzech pomieszczeń – izby, sieni i komory. Pomieszczenia te obfitują w zabytkowe eksponaty. W 2013 r. dobudowano tam stodołę i wozownię oraz bramę wjazdową i parking. Obiekt jest też siedzibą Spółdzielni Socjalnej „Pod Jodłami”. Tuż obok chałupy w 2008 r. zbudowano i urządzono Izbę Dobrego Smaku Krainy Łysogór. Zadaniem ich jest pobudzanie aktywności społeczno-ekonomicznej wśród społeczności lokalnej w dziedzinie twórczości ludowej oraz rzemieślniczej, a ponadto promocja twórców ludowych oraz tradycyjnych lokalnych produktów rolno-żywnościowych. Izba prezentuje również turystom gospodarstwa agroturystyczne funkcjonujące w regionie Gór Świątokrzyskich¹⁶.

Dymarki Świątokrzyskie w Nowej Słupi

Do ważnych cywilnych obiektów antropogenicznych w obrębie Gór Świątokrzyskich należy zaliczyć z pewnością Dymarki Świątokrzyskie w Nowej Słupi, gdzie znajdują się zrekonstruowane piece hutnicze do wytopu żelaza.

Nowa Słupia to duża wieś gminna położona między Pasmami Jeleniowskim a Łysogórskim. Początki osadnictwa w Nowej Słupi związane są ściśle z rozwijającym się tam od II w. p.n.e. do IV w. n.e. hutnictwem żelaza. Do czasów współczesnych zachował się dawny układ urbanistyczny ze stosunkowo dużym rynkiem. Destynacja ta to dobra baza wypadowa do wędrowek po Górach Świątokrzyskich. Przez Nową Słupię przebiega wiele szlaków turystycznych. Najpopularniejszą trasą turystyczną jest szlak niebieski prowadzący z Nowej Słupi na Święty Krzyż.

W Nowej Słupi odbywa się jedna ze sztandarowych imprez regionu świątokrzyskiego – Dymarki Świątokrzyskie. To prawdopodobnie jedyny tego rodzaju festyn archeologiczny w Europie. Prezentuje on proces wytopu żelaza w piecach dymarskich zgodnie z technologią stosowaną 2000 lat temu. Hutnictwo na tym obszarze rozwinęli Celtowie. Oprócz pokazów realizowanych przez hutników, rudników oraz kowali, turyści mogą obejrzeć pokaz dawnych technik wykonywania odlewów z brązu i srebra. Są tam również warsztaty garncarskie i tkackie oraz pokazy produkcji dziegiu i szklanych paciorków.

¹⁴ J. Sala, A. Drogosz, *Przewodnik po gminach...*, op. cit., s. 13.

¹⁵ *W Góry Świątokrzyskie*, op. cit., s. 31.

¹⁶ K. Iwan, B. Iwan, *Szlaki turystyczne w Górach Świątokrzyskich*, op. cit., s. 47.

Od 2001 r. Dymarkom towarzyszą pokazy uzbrojenia i metod walki ludności zamieszkującej tereny tzw. barbarzyńskiej Europy i Imperium Rzymskiego¹⁷. Dymarki Świętokrzyskie są więc największą i najbardziej znaną imprezą plenerową na ziemi świętokrzyskiej. Początki tej imprezy sięgają 1967 r. i związana jest ona z prezentacją starożytnego hutnictwa oraz życia dawnych mieszkańców tego obszaru. Jednocześnie prezentowane jest życie Rzymian. Dzięki temu turyści mogą lepiej porównać dwie cywilizacje starożytnego świata. Impreza ta odbywa się na terenie Centrum Kulturowo-Archeologicznego, które częściowo jest rekonstrukcją osady z pierwszych wieków naszej ery¹⁸.

Fot. 4. Dymarki Świętokrzyskie

Źródło: infoturystyka.pl [15.12.2022].

Wydarzenie, jakim są Dymarki Świętokrzyskie, jest połączone z ekspozycją i sprzedażą rzemiosła ludowego i artystycznego oraz innych wytworów sztuki ludowej. Dzięki temu turyści mogą nabyć oryginalne pamiątki i prezenty. Dodatkową atrakcją są występy muzyków i zespołów ludowych Kielecczyny oraz grup folkowych.

¹⁷ *Największe atrakcje turystyczne...*, op. cit., s. 27.

¹⁸ *Ibidem*, s. 15.

Od 2000 r. we współpracy z Agencją Artystyczną „CELT” i Wydawnictwem „FOLK TIME” kierownictwo Dymarek postanowiło wprowadzić do programu wydarzenia minifestiwal muzyki etnicznej Żelazne Korzenie. W jego ramach odbywają się koncerty zespołów muzycznych, które grają muzykę etniczną stanowiącą wspaniałe tło do pokazów wytopu żelaza¹⁹.

Podsumowanie

Przewodnim celem niniejszego opracowania była analiza niektórych antropogenicznych cywilnych atrakcji turystycznych w województwie świętokrzyskim. W pracy została przedstawiona analiza tego obszaru jako atrakcyjnego regionu turystycznego. Wiele obiektów kultury materialnej i duchowej, tj. atrakcji antropogenicznych, w tym cywilnych, posiada unikatowe znaczenie dla kultury polskiej. W opracowaniu zostały omówione najważniejsze cywilne obiekty antropogeniczne wspomnianego regionu. Niektóre z nich zostały poddane bardziej szczegółowej analizie.

Województwo świętokrzyskie ma duży potencjał turystyczny oraz szansę na dynamiczny rozwój ruchu turystycznego. Wymaga to jednak dalszych konsekwentnych działań związanych z rozwojem i unowocześnieniem infrastruktury turystycznej oraz promocją i umacnianiem marki. Celem zachęcenia turystów do wyboru regionu świętokrzyskiego należy też wykreować odpowiedni jego wizerunek jako intrygującego i niepowtarzalnego.

Bibliografia

- Bzowski K., *Góry Świętokrzyskie. Kielce i Sandomierz*, Helion, Gliwice 2019.
- Iwan B., *Naturalne atrakcje turystyczne regionu świętokrzyskiego*, „Zeszyty Naukowe WSTiJO” 2020, z. 26(2).
- Iwan B., *Wydarzenia folklorystyczne w regionie świętokrzyskim*, [w:] *Przestrzeń turystyki kulturowej*, red. D. Orłowski, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Turystyki i Języków Obcych, Warszawa 2017.
- Iwan K., Iwan B., *Szlaki turystyczne w Górach Świętokrzyskich*, [w:] *Kultura i przyroda w turystyce górskiej*, red. B. Iwan, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Turystyki i Języków Obcych, Warszawa 2017.
- Największe atrakcje turystyczne Ziemi Świętokrzyskiej*, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Świętokrzyskiego, Kielce [b.r.].
- Sala J., Drogosz A., *Przewodnik po gminach LGD „Wokół Łysej Góry”*, Stowarzyszenie Lokalnej Grupy Działania „Wokół Łysej Góry”, Bieliny 2011.
- Sardley J., *Największe atrakcje województwa świętokrzyskiego*, Media Consulting Agency, Wrocław 2009.
- W Góry Świętokrzyskie*, Amart Media, Kraków 2012.

¹⁹ B. Iwan, *Wydarzenia folklorystyczne w regionie świętokrzyskim*, [w:] *Przestrzeń turystyki kulturowej*, red. D. Orłowski, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Turystyki i Języków Obcych, Warszawa 2017, s. 306–307.

Streszczenie

Region świętokrzyski jest niezwykle atrakcyjną destynacją turystyczną, posiada bowiem piękną i nieskażoną przyrodę, a także bogactwo dziedzictwa kulturowego. W niniejszym opracowaniu znajduje się charakterystyka wybranych cywilnych obiektów antropogenicznych. Wiele obiektów posiada unikatowe znaczenie dla kultury polskiej. Do rejestru konserwatorskiego wpisano około 1500 zabytków z tego regionu. Ze względu na nagromadzenie wielu niezwykle istotnych atrakcji turystycznych województwo świętokrzyskie ma duży potencjał do rozwoju ruchu turystycznego.

Słowa kluczowe: region świętokrzyski, cywilne antropogeniczne atrakcje turystyczne

Abstract

The Świętokrzyskie Region is an extremely attractive tourist destination. This is because it boasts beautiful and unspoiled nature, as well as a wealth of cultural heritage. This paper contains characteristics of selected civilian anthropogenic objects. Many of these objects are of unique significance to Polish culture. About 1,500 monuments from the Świętokrzyskie Region have been entered in the conservation register. Due to the concentration of many vitally important tourist attractions, Świętokrzyskie voivodeship has great potential for the development of tourism.

Keywords: Świętokrzyskie Region, civilian anthropogenic tourist attractions

NOTKA O AUTORZE

Dr Bolesław Iwan – profesor Wyższej Szkoły Turystyki i Języków Obcych, jest pracownikiem naukowo-dydaktycznym WSTiJO w Warszawie, zastępcą redaktora naczelnego „Zeszytów Naukowych Turystyka i Rekreacja” oraz autorem wielu publikacji naukowych z zakresu turystyki i rekreacji, a także istoty i form marketingu w turystyce.

DARIUSZ STRZĘBICKI

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego

ORCID: 0000-0003-1656-4268

ROLA I ZASTOSOWANIE MARKETINGU WYSZUKIWARKOWEGO W BRANŻY TURYSTYCZNEJ

ROLE AND APPLICATION OF SEARCH ENGINE MARKETING IN THE TOURISM INDUSTRY

Wstęp

Sieć internetowa zapewnia przedsiębiorstwom branży turystycznej wiele skutecznych narzędzi promocji. Firmy na swych stronach www mają możliwość prowadzenia komunikacji marketingowej oraz sprzedaży usług. Jednym ze sposobów zwiększania widoczności firmy w sieci jest tak zwany marketing wyszukiwarkowy – SEM (*Search Engine Marketing*). Polega on na wykorzystaniu wyszukiwarek internetowych dla celów promocji firm i produktów.

Przedsiębiorstwa branż związanych z turystyką należą do firm, które aktywnie stosują marketing wyszukiwarkowy. Wyszukiwarki odgrywają bardzo ważną rolę w zapewnianiu internautom dostępu do zasobów internetowych, ponieważ umożliwiają odnajdowanie informacji za pomocą fraz wpisywanych w ich pole tekstowe. Najbardziej popularną wyszukiwarką na świecie jest Google i większość działań marketingu wyszukiwarkowego firm koncentruje się właśnie na niej.

Celem artykułu jest identyfikacja działań marketingu wyszukiwarkowego SEM prowadzonego przez przedsiębiorstwa branży turystycznej. W artykule zostanie również omówiona rola oraz rodzaje technik wykorzystywanych przy realizacji SEM w firmach branży turystycznej.

Artykuł jest oparty na przeglądzie literatury przedmiotu oraz obserwacji działań marketingu wyszukiwarkowego stosowanych przez firmy branży turystycznej. W artykule autor skupił się na marketingu wyszukiwarkowym realizowanym za pośrednictwem wyszukiwarki Google.

Rola i znaczenie wyszukiwarki Google dla internautów

Począwszy od połowy lat 90. XX w., można obserwować bardzo szybki przyrost zasobów internetowych. Konieczne stały się programy, które miały pomóc internautom w wyszukiwaniu stron internetowych zawierających potrzebne informacje na określony temat. W 1995 r. pojawiały się takie znane wyszukiwarki internetowe, jak Alta Vista, Excite oraz

Yahoo, a w 1997 r. – Google, która zdobyła największą popularność na świecie¹. Internauci docenili ją głównie za jakość i trafność wyników wyszukiwania, które były dopasowane do ich potrzeb informacyjnych. Dzięki niej mogli skuteczniej znajdować pożądane treści. Od początku swojego istnienia do chwili obecnej wyszukiwarka ta jest stale udoskonalana tak, aby jak najlepiej spełniać swe zadania w zakresie wyszukiwania informacji i tym samym zapewniać korzyści internautom.

Proces korzystania z wyszukiwarki przez internautów jest prosty i intuicyjny. Już początkujący użytkownicy mogą sobie poradzić z jej obsługą: wystarczy w pole tekstowe wpisać frazy związane z poszukiwanymi treściami i zatwierdzić je przyciskiem wyszukiwania, aby w rezultacie otrzymać stronę z wynikami zwaną w skrócie SERP (*Search Engine Result Page*). Wyniki wyszukiwania pokazują się na tej stronie w formie listy linków do stron wraz z krótkimi opisami. Ekspert radzą użytkownikom internetu, aby dla skutecznego wyszukiwania w pole tekstowe wyszukiwarki wpisywać jasne i proste frazy, które najbardziej kojarzą się z poszukiwanym zagadnieniem². W przypadku poszukiwania produktów i usług dobrze jest doprecyzować frazy o dane lokalizacyjne, takie jak nazwa miejscowości lub regionu, np. „jazda konna świętokrzyskie”. Google daje również możliwość wyszukiwania grafiki oraz popularnego szczególnie na smartfonach wyszukiwania głosowego.

Bardziej doświadczeni internauci mają możliwość korzystania z zaawansowanych metod wyszukiwania dostępnych w tej wyszukiwarce, jakimi są np. wyszukiwanie cen, hashtagów, wykluczenia słów z wyszukiwania, ścisłego dopasowania, w zakresie liczb, łączenie zapytań, wyszukiwanie w mediach społecznościowych, wyszukiwanie podobnych stron.

Duża popularność wyszukiwarki Google wśród internautów sprawia, że za jej pośrednictwem firmy mają możliwość trafić ze swym przekazem promocyjnym do wielu konsumentów. Wysokie pozycje w wynikach wyszukiwania zwiększają prawdopodobieństwo, że internauta kliknie w link do firmowej strony i zapozna się z ofertą firmy. Z braku czasu internauci przeglądają głównie początkowe wyniki wyszukiwania, dlatego ważnym zadaniem marketingu wyszukiwarkowego jest zapewnienie firmowej stronie wysokiej pozycji w pozycjonowaniu. Ideałem jest znalezienie się w pierwszej dziesiątce wyników na stronie SERP. Cel ten można osiągnąć na dwa sposoby:

odpowiedni projekt i rozwijanie firmowej strony internetowej – strona internetowa, aby posiadać wysoką pozycję w wynikach wyszukiwania, musi być odpowiednio zaprojektowana i optymalizowana na potrzeby wyszukiwarki internetowej;

płatna reklama – wysoka pozycja w wynikach wyszukiwania może być również osiągnięta dzięki płatnej reklamie, która w Google jest nazywana AdWords i która jest opłacana przez reklamujące się firmy w zależności od liczby kliknięć na reklamie.

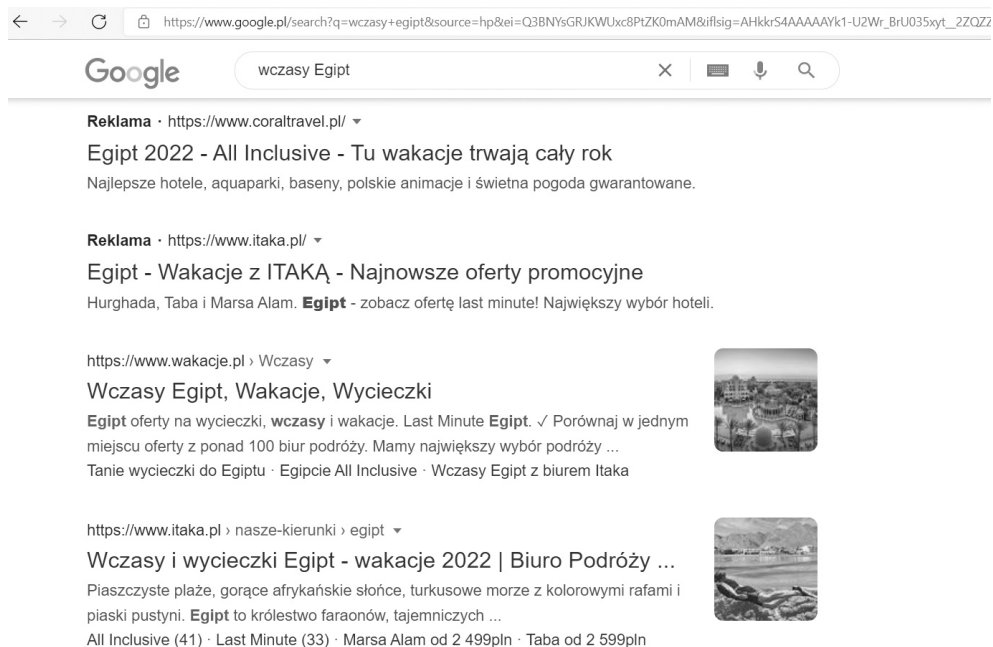
Można więc stwierdzić, że marketing wyszukiwarkowy opiera się na dwóch głównych filarach, jakimi są optymalizacja wyszukiwarkowa SEO (*Search Engine Optimization*),

¹ C. Hendy, *The History of Search Engines*, <https://carlhendy.com/history-of-search-engines/#top> [27.03.2022].

² D. Kmiecik, *Jak wyszukiwać w Google, czyli zaawansowane możliwości wyszukiwarki*, <https://ks.pl/blog> [2.04.2022].

inaczej zwana pozycjonowaniem stron, oraz płatna reklama tekstowa PPC (*Pay per Click*), która w Google nosi nazwę AdWords.

Na stronie z wynikami wyszukiwania zazwyczaj linki płatnej reklamy PPC znajdują się w górnej części wyników wyszukiwania, a poniżej – naturalne wyniki wyszukiwania, za które firmy nie płacą i ich kolejność zależy tylko od jakości pozycjonowanych stron internetowych, do których prowadzą. Na rysunku 1 zaprezentowano fragment strony z wynikami wyszukiwania Google po wpisaniu frazy „wczasy Egipt”. Dwie pierwsze pozycje oznaczone są słowem „Reklama”, co oznacza, że jest to płatna reklama PPC. Kolejne dwie pozycje są naturalnymi wynikami wyszukiwania wynikającymi z pozycjonowania strony.

Rys. 1. Fragment strony z wynikami wyszukiwań w Google

Źródło: <https://www.google.pl> [7.04.2022].

Jak widać na rysunku 1, naturalne wyniki wyszukiwania różnią się nieznacznie od reklam PPC i tym, co je głównie odróżnia, jest oznaczenie słowem „Reklama” oraz obszerność opisu, zazwyczaj większa w przypadku naturalnych wyników wyszukiwania. Dzięki dużemu podobieństwu reklamy oraz naturalnych wyników wyszukiwana reklama w AdWords jest mało inwazyjna, jak również dostosowana tematycznie do słów kluczowych wpisanych przez internautę.

Wyszukiwarki jako istotne narzędzie pozyskiwania informacji są przydatne w procesie zdobywania informacji na temat produktów turystycznych. Dzięki temu asystują konsu-

mentom w procesie podejmowania decyzji zakupowych, który składa się z różnych faz: rozpoznania potrzeby, poszukiwania informacji, oceny produktu, wyboru produktu i jego zakupu oraz pozakupowego użycia i oceny produktu³. Ze względu na cel użycia wyszukiwarek szczególna ich rola występuje na etapie poszukiwania informacji, oceny oraz wyboru produktu.

W przypadku produktów turystycznych kupujący przechodzą zazwyczaj przez etapy tak zwanej „podróży nabywcy”, która obejmuje nie tylko faktyczną podróż, ale wybór destynacji i planowanie. Składa się ona z takich etapów jak⁴:

- marzenie – konsument poszukuje pomysłów na podróż i wyobraża sobie swój pobyt w różnych zakątkach kraju i świata;
- planowanie – podróżny rozważa szczegóły związane z podróżą (daty pobytu, zakwaterowanie, aktywności);
- rezerwacja – podróżny dokonuje rezerwacji zaplanowanych usług towarzyszących podróży (np. środki transportu, hotele, atrakcje turystyczne);
- doświadczenie – podróżni są już w trakcie podróży i doświadczają wrażeń turystycznych, lecz mogą również poszukiwać dodatkowych atrakcji na miejscu.

Wyszukiwarki internetowe wspierają konsumentów na każdym z wymienionych etapów „podróży nabywcy”. Dla firm oferujących usługi składające się na finalny produkt turystyczny istotne jest, by znaleźć się na stronach SERP i tym samym asystować w „podróży nabywcy”. Dzięki temu firmy mogą zwiększyć swą sprzedaż.

Pozycjonowanie stron internetowych jako metoda promocji online

Pozycjonowanie stron internetowych SEO jest istotnym obszarem marketingu wyszukiwarkowego. Działania podejmowane w tym obszarze służą zapewnieniu wysokich pozycji na stronie z wynikami wyszukiwania wyszukiwarki. W internecie występują inne warunki konkurencji między firmami niż w handlu tradycyjnym. Dzięki możliwości łatwego wyszukiwania informacji o produktach i szybkiego porównywania ofert w internecie przed konsumentami otwierają się nowe możliwości dostępu do różnorodnych produktów. Dla tych poszukujących na rynku usług turystycznych internet stanowi ważne źródło informacji o ofertach firm oraz destynacji turystycznych. Dzięki internetowi turyści mają możliwość zapoznania się z produktami turystycznymi nie tylko z kraju, ale również z zagranicy: można zasięgnąć informacji na temat różnych zakątków kraju i świata. Dzięki temu następuje uświadomienie sobie potrzeb turystycznych. Internet może również być bardzo pomocny przy planowaniu podróży zarówno w przypadku korzystania z wczasów zorganizowanych przez biura podróży, jak również na własną rękę. W przypadku zaplanowanej przez

³ Ph. Kotler, K. Keller, *Marketing*, tłum. M. Zawisławski, J. Środa, REBIS, Poznań 2012, s. 183–188.

⁴ Digital Marketing Institute, *11 Digital Marketing Campaign Tips for the Tourism Sector (Part I)*, April 12, 2019, <https://digitalmarketinginstitute.com/blog/11-digital-marketing-campaign-tips-for-the-tourism-sector-part-i-corporate> [5.12.2020].

turystę określonej destynacji internet umożliwia zapoznanie się z atrakcjami na miejscu oraz zdobycie innych niezbędnych informacji potrzebnych do zorganizowania podróży. Informacje na temat usług turystycznych dostępne w internecie posiadają formę tekstu, zdjęć, filmów, co pomaga zorientować się w destynacji oraz lepiej zaplanować podróż. Co więcej, dzięki internetowi podróżujący mają możliwość uprzedniej rezerwacji wybranych usług turystycznych lub ich wcześniejszego zakupu jeszcze przed podróżą. W zdobywaniu wszystkich tych informacji niezbędnych dla zaplanowania i zorganizowania podróży bardzo pomocne są wyszukiwarki internetowe.

Głównym zadaniem SEO realizowanego dla stron internetowych przedsiębiorstw branży turystycznej jest ułatwienie internautom odnalezienia pożądaných treści, które są zawarte na firmowej stronie. Realizacja SEO odbywa się poprzez odpowiedni projekt strony internetowej w taki sposób, aby wyszukiwarka traktowała ją jako wartościową z punktu widzenia internautów. Jest to bardzo istotne, ponieważ – jak już wcześniej wspomniano – takie wyszukiwarki jak Google odniosły sukces i zdobyły popularność wśród internautów właśnie dzięki trafności wyników wyszukiwania. Mechanizm zwany algorytmem wyszukiwarki Google przeszukuje zasoby internetu, ocenia jakość indeksowanych stron i nadaje im rankingi jakości, które decydują o zajmowanych pozycjach odnośników do stron w wynikach wyszukiwania. Pozycjonowanie wymaga wiedzy o projektowaniu dobrej jakości stron internetowych i może być powierzone specjalistom z agencji reklamowych lub interaktywnych lub też realizowane przez specjalistów zatrudnionych w firmie.

Przy projektowaniu stron przyjaznych dla wyszukiwarek internetowych należy brać pod uwagę takie elementy dokumentu hipertekstowego jak np.⁵

- tytuł strony – powinien być nietypowy, odróżniać ją i zwracać uwagę internautów, stanowiąc link do strony w wynikach wyszukiwania. Powinien również zawierać słowa kluczowe, na które jest pozycjonowana firmowa strona;
- adres URL – powinien zawierać słowa kluczowe, jak również odzwierciedlać kategorie i podkategorie menu, bez dodatkowych znaków i parametrów technicznych;
- Meta Keywords – znacznik ten powinien zawierać główne słowa kluczowe, na które pozycjonowana jest strona. Słowa kluczowe powinny być podane w kolejności, począwszy od najważniejszych;
- Meta Description – to element kilkudziesięciu opisu strony, który towarzyszy linkowi do niej w wynikach wyszukiwania. Powinien być napisany tak, by zaciekał internautę i zachęcał do odwiedzenia strony internetowej;
- nagłówki strony – powinny być stosowane z zachowaniem gradacji, począwszy od największych typu H1. Nagłówki pomagają algorytmowi Google w lepszym określeniu treści i struktury strony;
- treść strony – powinna być ciekawa, napisana w sposób przejrzysty. Tekst na stronie powinien być odpowiednio sformatowany oraz zawierać słowa kluczowe, na które

⁵ A. Maciorowski, *E-marketing w praktyce*, Edgard, Warszawa 2013, s. 74–78.

pozycjonowana jest strona. Nie należy jednak tekstu nasycać w zbyt dużym stopniu słowami kluczowymi, ponieważ technika ta nie pomaga w pozycjonowaniu, a może tylko spowodować gorszy odbiór treści przez użytkowników internetu.

Są to przykładowe działania pozycjonowania, na które marketer ma wpływ podczas projektowania strony internetowej, czyli tak zwane działania on-site. Algorytm Google przy ocenie jakości strony bierze również pod uwagę niektóre działania związane z pozycjonowaną stroną, ale realizowane poza nią w internecie, czyli tak zwane działania off-site. Działania te mają na celu zapewnienie stronie linkowania zewnętrznego, czyli zamieszczanie na różnych stronach internetowych odnośników do pozycjonowanej witryny firmowej. Do przykładowych działań należą tu np.

- zamieszczanie linków na stronie w katalogach internetowych, np. internetowych katalogach firm;
- integracja z serwisami społecznościowymi i zamieszczanie na nich odnośników do strony, szczególnie w takich portalach społecznościowych jak Google+ i Facebook;
- tworzenie tak zwanych blogów SEO celem zamieszczania na nich odnośników do strony firmowej. Ciekawe treści zamieszczane na blogach SEO mogą przyciągnąć wielu internautów.

Działania off-site mają duże znaczenie w pozycjonowaniu stron internetowych, ponieważ linki zewnętrzne do strony są również brane pod uwagę w ocenie stron internetowych prowadzonej przez algorytm Google. Szczególnie dobrze są oceniane linki pochodzące z katalogów internetowych oraz portali społecznościowych, a także innych wysoko ocenianych przez algorytm stron internetowych.

W pozycjonowaniu stron należy unikać technik, które są zakazane lub odradzane przez Google. Łamanie zasad prawidłowego pozycjonowania stron i uciekanie się do nieuczciwych metod tak zwanego „black-hat SEO” może skutkować pogorszeniem pozycji lub usunięciem firmowej strony z wyników wyszukiwania.

Marketerzy, którzy nie posiadają wiedzy i doświadczenia w zakresie pozycjonowania stron internetowych, a mimo to pragną, by ich witryna osiągała wysokie pozycje w wyszukiwarce, powinni się starać, by strona była chętnie odwiedzana przez internautów. Jest to możliwe do osiągnięcia poprzez zawieranie na niej interesujących treści, dbanie o jej estetykę, intuicyjną nawigację, łatwość obsługi. Interesująca i bardziej przyjazna strona sprawi, że osoby chętniej na niej pozostaną oraz będą do niej powracać. Niektórzy również zamieszczą linki do niej w innym miejscu, w tym na portalach społecznościowych. Działania takie znacząco przyczyniają się do poprawy pozycjonowania firmowej strony www.

Reklama wyszukiwarkowa PPC

Reklama wyszukiwarkowa PPC jest drugim istotnym obszarem marketingu wyszukiwarkowego. Reklama PPC w wyszukiwarce Google nosi nazwę AdWords. Skrót PPC (*Pay per Click*) oznacza, że płatności za tę reklamę są naliczane w zależności od liczby kliknięć użytkowników internetu na tej reklamie. Pojawia się ona na stronie z wynikami wyszukiwania

podobnie jak naturalne i jest zazwyczaj widoczna na górze strony SERP, ponad naturalnymi wynikami wyszukiwania lub niekiedy może pojawiać się w prawym górnym rogu oraz na dole strony. Charakterystyczne jest duże podobieństwo reklamy AdWords do naturalnych wyników wyszukiwania, ponieważ podobnie jak one reklamy cechują się linkiem i jego krótkim opisem, a tym, co je odróżnia od naturalnych wyników pozycjonowania, jest oznaczenie słowem reklama przed linkiem. Z punktu widzenia firmy Google podobieństwo AdWords do pozostałych wyników wyszukiwania jest bardzo dobrym rozwiązaniem, ponieważ nie kojarzy się internautom z typową reklamą, nie rozprasza ich i nie jest tak inwazyjna jak niektóre formy internetowej promocji banerowej. Co więcej, reklama ta jest dobrze dopasowana do fraz wpisywanych przez użytkowników, co sprawia, że szczególnie w przypadku poszukiwania produktów i usług wzrasta prawdopodobieństwo, że internauta kliknie na nią i przeniesie się na stronę docelową, do której kieruje link. Dopasowanie reklamy AdWords do zapytań internautów oraz jej kontekstowość sprawiają, że jest to bardzo skuteczna forma promocji i pojawia się tylko na ekranach użytkowników zainteresowanych danym rodzajem produktów. Dlatego też można ją skutecznie targetować na nabywców zainteresowanych określonym rodzajem informacji.

Patrząc z perspektywy marketerów, stosowanie reklamy AdWords wymaga również wiedzy i doświadczenia, zatem podobnie jak działania SEO ich projektowanie może być zlecane wyspecjalizowanym agencjom reklamowym i interaktywnym.

Reklama AdWords jest bardzo skuteczna i efektywna pod względem kosztowym, ponieważ płatność za nią zależy od liczby kliknięć na niej użytkowników internetu. Umiejętne zarządzanie reklamą AdWords może znacząco podnieść jej skuteczność i efektywność, co pozwala osiągnąć dobre efekty reklamy przy niższych kosztach. AdWords wymaga odpowiedniego zarządzania:

- słowami kluczowymi, przy których będzie się pojawiała reklama na stronie z wynikami wyszukiwania;
- treścią reklamy, która zostanie wyświetlona jako link i jego opis na stronie z wynikami wyszukiwania;
- stroną docelową, na którą zostanie przekierowany użytkownik wyszukiwarki, który zainteresował się reklamą i kliknął na nią⁶.

Podstawę reklamy AdWords stanowią słowa kluczowe odpowiadające frazom, które internauci wpisują w pole tekstowe wyszukiwarki podczas wyszukiwania informacji w zasobach sieciowych. Marketer w pierwszym etapie, jeszcze przed utworzeniem reklamy, wybiera odpowiednie słowa kluczowe. Następnym etapem jest przystąpienie do aukcji dla nich, w której określany jest koszt za kliknięcie. Wynik aukcji ma wpływ na to, w którym miejscu w wynikach wyszukiwania pojawi się reklama tekstowa. Dla marketerów ważny jest wybór takich słów kluczowych, które zapewnią stały dopływ osób odwiedzających stronę internetową powiązaną z reklamą. Dzięki odpowiedniemu zarządzaniu aukcją występuje

⁶ B. Smith, *PPC: Get Leads Fast*, [w:] *Digital Minds: 12 Things Every Business Needs to Know About Digital Marketing*, Kindle Edition, 2013, s. 46–49.

możliwość ograniczania kosztów za kliknięcie oraz ustalenia maksymalnego budżetu dziennego, by wydatki na reklamę były bardziej przewidywalne. Sposób wyświetlania reklam (czas, miejsce) będzie się automatycznie dostosowywał do ograniczeń wydatków.

Oprócz aukcji o miejscach wyświetlania reklam w wyszukiwarce decyduje również jakość samej reklamy, która jest oceniana przez oprogramowanie Google. Reklama tekstowa AdWords składa się z takich elementów jak:

- adres URL – adres strony www, do której kieruje reklama;
- nagłówek – reklama tekstowa może posiadać do trzech nagłówków oddzielanych znakiem pionowej kreski „|”. Znajduje się w nich tekst promujący produkty i usługi. Nagłówek jest zaznaczony kolorem niebieskim i stanowi jednocześnie link do strony docelowej;
- tekst reklamy – w którym opisana jest oferta. Ma zachęcić do odwiedzenia strony docelowej. Często zawiera wezwanie do działania, np. „Poznaj nasze ceny”, „Zadzwoń”⁷.

Istotne jest, aby reklama tekstowa była napisana w taki sposób, by wyróżniała firmę spośród wielu konkurencyjnych wyników wyszukiwania i zachęcała internautów do kliknięcia i zapoznania się z ofertą na stronie docelowej.

Duże znaczenie w ocenie reklamy AdWords ma również sama strona docelowa, która powinna być dobrze zaprojektowana. W procesie tym należy wziąć pod uwagę fakt, że jest ona częścią reklamy i w zależności od ról, jakie jej się przypisuje, najczęściej asystuje ona w procesie zakupowym. Tego rodzaju strony internetowe powinny w krótkim czasie zachęcić nabywców, by dłużej pozostali w tym miejscu i zapoznali się z ofertą firmy. Dlatego też w projekcie witryny bardzo istotna jest jej czytelność, używanie wyraźnych nagłówków i wypunktowań. Bloki tekstowe powinny być jak najmniej obszerne, ponieważ strony tego typu są raczej szybko przeglądane przez internautów: muszą zachęcać do podjęcia określonych akcji, np. wypełnienia formularza z danymi kontaktowymi, złożenia zapytania o produkt telefonicznie lub przez internet, zamówienia lub zakupu produktu. Bez względu na cel strony docelowej powinna ona zachęcać internautów do przejścia do kolejnej fazy procesu zakupowego. Przed jej zaprojektowaniem należy również wziąć pod uwagę typ nabywców, którzy mogą być zainteresowani jej treścią. W tym celu przydatne jest również stworzenie tak zwanej osoby, czyli charakterystyki typowego klienta firmy.

Na rysunku 2 zaprezentowano reklamę tekstową AdWords dla frazy „wczasy Egipt”, a na rysunku 3 – stronę docelową (*landing page*), która otwiera się po kliknięciu w tę reklamę.

⁷ G. Szymański, P. Lipiński, *Model of the effectiveness of Google Adwords advertising activities*, XIII International Scientific and Technical Conference, Computer Science and Information Technologies (CSIT), September, 2018, Lviv, Ukraine, s. 100.

Reklama · <https://www.coraltravel.pl> ▼

Wczasy Egipt 2022 - Leć z nami do Egiptu

Najlepsze hotele, aquaparki, baseny, polskie animacje i świetna pogoda...

Last Minute · Egipt 2022 · Turcja 2022 · Egzotyka 2022 · Lato pełne plusów

Hurghada - od 1283,00 zł - Wakacje na fali · Więcej ▼

Rys. 2. Reklama tekstowa AdWords dla wczasów w Egipcie

Źródło: Google, <https://www.google.pl> [20.04.2022].

Na rysunku 2 zaprezentowano jedną z reklam tekstowych AdWords, która pojawia się na stronie wyników wyszukiwarki Google po wpisaniu przez użytkownika frazy „wczasy Egipt”. Składa się ona z nagłówka „Wczasy Egipt 2022 – Leć z nami do Egiptu”, który jest jednocześnie hasłem reklamowym oraz odnośnikiem do strony docelowej. Również opis „Najlepsze hotele, aquaparki, baseny, polskie animacje i świetna pogoda...” pełni rolę reklamy i zachęca do kliknięcia w link. Prezentowana reklama zawiera również słowa kluczowe „Last Minute – Egipt – Turcja 2022 – Egzotyka 2022 – Lato pełne plusów”, które podobnie jak nagłówek są wyświetlane na niebiesko i które także pełnią rolę odnośników do innych stron docelowych przygotowanych przez reklamującą się firmę, dotyczą produktów spokrewnionych z zapytaniem internauty i mogą go również zainteresować. Na samym dole reklamy widoczna jest przykładowa cena pobytu w Hurgadzie, w Egipcie, a po kliknięciu przycisku „Więcej” pojawia się kilka kolejnych przykładowych cen wczasów w tym kraju.

Na rysunku 3 zaprezentowano stronę docelową (*landing page*), która wyświetla się po kliknięciu w reklamę AdWords zaprezentowaną na rysunku 2. Docelowa strona została zaprojektowana przez touroperatora w taki sposób, żeby jeszcze bardziej zachęcić osoby zainteresowane wczasami w Egipcie do ich zakupu.

Na stronie tej, na górze widoczna jest reklama w kształcie billboardu. Na tle zdjęcia Morza Czerwonego i egipskich plaż widnieje napis „Delektuj się skarbami Egiptu”. Poniżej znajduje się przykładowa opcja wczasów w Egipcie (od 21.04.2022 do 31.01.2022, długość pobytu: 7 dni, dla dwóch osób dorosłych). Poniżej w zwężonej formie można przeczytać opis głównych korzyści i cech charakterystycznych wczasów w Egipcie, co bardzo dobrze pasuje do głównego hasła reklamowego zamieszczonego w górnej części strony. Poniżej (czego nie widać już na rysunku 3 z racji rozmiarów strony) znajduje się duży przycisk „Rezerwuj”, po kliknięciu którego internauta jest już przenoszony na stronę z ofertą firmy w zakresie wczasów w Egipcie, gdzie może dokonać rezerwacji i płatności.

Zarówno na stronie docelowej, jak i na witrynie z ofertami firma podaje również numer telefonu obsługi klienta, aby móc szybko odpowiedzieć na wszelkie pytania zainteresowanych wczasami. Na stronie z ofertami znajduje się też ikona telefonu odsyłająca do formularza umożliwiającego pozostawienie swoich danych kontaktowych, by pracownicy biura podróży mogli zadzwonić do zainteresowanych osób.

Brak kwarantanny po powrocie do Polski. Sprawdź aktualne warunki podróży i wymagane dokumenty. [Czytaj więcej >>](#)

Coraltravel OTI INCLORO 30 LAT

801 44 44 00 BIURA SPRZEDAŻY STREFA KLIENTA Szukaj hotelu...

LAST MINUTE WAKACJE 2022 OFERTA PROMOCJE USŁUGI

Delektuj się skarbami Egiptu

Wylot od: 21.04.2022 Wylot do: 31.01.2022 Długość pobytu: 7 dni Dorosli: 2 osoby Dzieci: 0 dzieci SZUKAJ

Odkryj Riwierę Morza Czerwonego i ciesz się słońcem przez cały rok

Egipt to kolebka jednej z najstarszych cywilizacji, a jednocześnie idealne miejsce dla szukających odpoczynku od codzienności. Amatorom sportu oferuje piękne, piaszczyste plaże, entuzjastów sportów wodnych zachwyci ciepłym morzem i skarbami podwodnego świata, a miłośników sztuki kusi bogactwem starożytnych pamiątek. Kultura, krajoznictwo, kuchnia, tajemnice, legendy i zabytki od lat wprawiają w zachwyt turystów z całego świata. To wspaniałe miejsce na wakacje, to tu wszystko się zaczęło.

REGIONY

Egipt to egzotyczny koloryt i mozaika różnorodności. Bajeczne rafy koralowe, starożytne pamiątki i nieskończony błękit Morza Czerwonego.

KORZYŚCI

Egipt to popularny kierunek doceniany za wysoki standard usług, bogatą ofertę All Inclusive, ciekawy program animacji, superlatki to w...

Rys. 3. Strona docelowa reklamy tekstowej AdWords

Źródło: Coraltravel, <https://www.coraltravel.pl> [20.04.2022].

Jak pokazano wyżej, cała konstrukcja opisanej reklamy AdWords jest zgodna z modelem reklamy AIDA, który składa się z następujących elementów reprezentujących cele reklamy⁸:

- *attention* (uwaga) – zwrócenie uwagi konsumenta;
- *interest* (zainteresowanie) – utrzymanie zainteresowania reklamowanym produktem;
- *desire* (pragnienie) – wzbudzenie w konsumentach pragnienia zakupu produktu;
- *action* (działanie) – podjęcie działania przez konsumenta w postaci zakupu produktu.

W przypadku opisanej wyżej reklamy wyszukiwarkowej można zauważyć, że sama reklama tekstowa ma przede wszystkim zwrócić uwagę i zainteresować internautę. Po jej kliknięciu wyświetlana jest strona docelowa, której zadaniem jest utrzymanie tego zainteresowania oraz wzbudzenie pragnienia spędzenia wczasów w Egipcie. Z kolei założeniem strony z ofertami jest utrzymanie tego pragnienia i skłonienie internauty do działania w postaci rezerwacji wczasów lub co najmniej nawiązania kontaktu z pracownikami touroperatora celem pozyskania dodatkowych informacji o ofercie firmy.

Podsumowanie i wnioski

Wyszukiwarki internetowe dzięki swej popularności wśród użytkowników internetu stały się istotnym narzędziem marketingu dla marketerów z przedsiębiorstw powiązanych z branżą turystyczną. Marketing wyszukiwarkowy SEM składa się z dwóch głównych elementów, jakimi są pozycjonowanie stron internetowych oraz reklama tekstowa.

⁸ M. Prathapan, S. Sahadevan, K. Zakkariya, *Effectiveness of Digital Marketing: Tourism Websites Comparative Analytics Based on AIDA Model*, „Pramana Research Journal” 2018, 8(5), s. 17.

Celem pozycjonowania stron jest zapewnienie początkowych pozycji na stronie z wynikami wyszukiwania, co gwarantuje większą liczbę odwiedzin firmowej strony www. Pozycjonowanie jest procesem złożonym, wymagającym wiedzy i doświadczenia – często zlecanym agencjom reklamowym lub interaktywnym. Dla skutecznego pozycjonowania konieczna jest znajomość jego zasad oraz unikanie stosowania niedozwolonych technik mających na celu osiągnięcie w krótkim czasie wysokich pozycji w wynikach wyszukiwania. Zasady pozycjonowania powinny mieć odzwierciedlenie w odpowiednim projekcie strony oraz uwzględnieniu słów kluczowych w poszczególnych elementach dokumentu hipertekstowego www. Duże znaczenie ma również odpowiednie linkowanie zewnętrzne do pozycjonowanej strony. Na zapewnienie korzystnych pozycji w wynikach wyszukiwania duży wpływ ma także interesująca i wartościowa dla internautów treść strony, która przyciąga większą liczbę potencjalnych klientów, co również jest uwzględniane przy określaniu pozycji przez algorytm wyszukiwarki.

Drugim istotnym elementem SEM jest reklama tekstowa AdWords, której stosowanie zapewnia w krótkim czasie korzystne pozycje w wynikach wyszukiwania, tuż nad naturalnymi wynikami pozycjonowania, lecz wymaga opłaty naliczanej w zależności od liczby kliknięć na tej reklamie. Reklama AdWords jest podobna do naturalnych wyników wyszukiwania, a tym, co ją głównie od nich odróżnia, jest oznaczenie wyrazem „Reklama”. To podobieństwo oraz dopasowanie reklamy tekstowej do fraz wpisywanych przez internautów w pole tekstowe wyszukiwarki sprawiają, że ta forma reklamy jest dla konsumentów mało inwazyjna oraz bardzo skuteczna – wyświetla się tylko tym osobom, które są zainteresowane określonym zagadnieniem. Podobnie jak w przypadku pozycjonowania, wiedza i doświadczenie w stosowaniu reklamy tekstowej pozwalają marketerom zwiększać jej skuteczność w dotarciu do segmentów docelowych konsumentów przy niższych kosztach.

Reklama tekstowa w wyszukiwarkach może być wykorzystywana przez marketerów na każdym etapie procesu zakupowego produktów turystycznych. Może również asystować konsumentom na wszystkich etapach procesu „podróży nabywcy”. Poszczególne elementy reklamy tekstowej wraz ze stroną docelową pozwalają marketerom przeprowadzić konsumenta przez poszczególne fazy modelu reklamy AIDA, co dodatkowo zwiększa jej skuteczność.

Bibliografia

- Digital Marketing Institute, *11 Digital Marketing Campaign Tips for the Tourism Sector (Part I)*, April 12, 2019, <https://digitalmarketinginstitute.com/blog/11-digital-marketing-campaign-tips-for-the-tourism-sector-part-i-corporate> [5.12.2020].
- Hendy C., *The History of Search Engines*, <https://carlhendy.com/history-of-search-engines/#top> [27.03.2022].
- Kmiecik D., *Jak wyszukiwać w Google, czyli zaawansowane możliwości wyszukiwarki*, <https://ks.pl/blog> [2.04.2022].
- Kotler Ph., Keller K., *Marketing*, tłum. M. Zawiślak, J. Środa, REBIS, Poznań 2012.
- Maciorowski A., *E-marketing w praktyce*, Edgard, Warszawa 2013.

- Prathapan M., Sahadevan S., Zakkariya K., *Effectiveness of Digital Marketing: Tourism Websites Comparative Analytics Based on AIDA Model*, „Pramana Research Journal” 2018, 8(5).
- Smith B., *PPC: Get Leads Fast*, [w:] *Digital Minds: 12 Things Every Business Needs to Know About Digital Marketing*, Kindle Edition, 2013.
- Szymański G., Lipiński P., *Model of the effectiveness of Google Adwords advertising activities*, XIII International Scientific and Technical Conference, Computer Science and Information Technologies (CSIT), September, 2018, Lviv, Ukraine.

Streszczenie

Celem artykułu jest identyfikacja działań marketingu wyszukiwarkowego SEM w przedsiębiorstwach branży turystycznej. Omówiono także rolę oraz rodzaje technik wykorzystywanych przy realizacji SEM w firmach branży turystycznej. Popularność wyszukiwarek internetowych wśród użytkowników internetu sprawiła, że stały się one jednym z głównych narzędzi marketingu dla marketerów z przedsiębiorstw powiązanych z branżą turystyczną. Wyszukiwarki internetowe są bardzo skutecznym narzędziem marketingowym umożliwiającym asystowanie konsumentom w podejmowaniu decyzji zakupowych usług turystycznych. Wspierają one wszystkie etapy podróży nabywcy. Są także skutecznym narzędziem wspierającym etapy modelu reklamy AIDA.

Słowa kluczowe: marketing internetowy, turystyka, marketing wyszukiwarkowy, SEM

Abstract

The aim of the article was to identify the activities of search engine marketing SEM in companies in the tourism industry. The role and nature of the techniques used in the implementation of SEM in enterprises in the tourism sector were also discussed. The popularity of search engines among Internet users has made them one of the most important marketing tools for marketers of companies linked to the tourism industry. Internet search engines are a very effective marketing tool that allows consumers to support purchasing decisions for travel services. They support all stages of the buyer's journey. They are also an effective tool to support the phases of the AIDA advertising model.

Keywords: internet marketing, tourism, search engine marketing, SEM

NOTKA O AUTORZE

Dr Dariusz Strzębicki – Instytut Ekonomii i Finansów, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego. Zainteresowania naukowe skupiają się wokół ekonomicznych aspektów wykorzystania internetu i technologii informacyjnych w przedsiębiorstwach.

СТЕПАНЕНКО ВІКТОРІЯ ІВАНІВНА

доктор педагогічних наук, доцент, виконуюча обов'язки
директора навчально-наукового інституту педагогіки і психології,
професор кафедри соціальної педагогіки
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка», м. Полтава, Україна
ORCID: 0000-0002-5793-3069

СТЕПАНЕНКО В'ЯЧЕСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ

кандидат біологічних наук, доцент,
доцент кафедри фізичної терапії та ерготерапії
Волинського національного університету
імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
ORCID: 0000-0002-8361-5507

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ З ФІЗИЧНОЇ ТЕРАПІЇ І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ДО НАДАННЯ РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ПОСЛУГ

PRESENTATION AS A MEANS OF TRAINING SPECIALISTS PHYSIOTHERAPY
AND SOCIAL WORK IN THE PROVISION OF SERVICES REHABILITATION

PREZENTACJA JAKO ŚRODEK SZKOLENIA SPECJALISTÓW W ZAKRESIE
FIZYKOTERAPII I PRACY SOCJALNEJ W ŚWIADCZENIU USŁUG
REHABILITACYJNYCH

Постановка проблеми

Система підготовки фахівців, які надають реабілітаційні послуги, передбачає комплексне вивчення процесу розвитку і відстеження стану здоров'я людини з метою його підтримки, збереження чи відновлення¹. Основним завданням викладача під час такої підготовки є представлення навчального матеріалу. З розвитком інформаційно-комунікативних технологій з'явилася потреба у пошуку нових способів подачі інформації, які, порівняно з традиційними, підвищують його розуміння і запам'ятовування, перш за все, за рахунок використання мультимедіа та інтерактиву².

¹ А. Фастівець, *Професійна підготовки майбутніх фахівців з фізичної реабілітації у вітчизняній і зарубіжній педагогіці*, «Педагогічні науки» 2016, 66–67, с. 77–82.

² В.О. Нелюбов, О.В. Дубів, О.С. Куруца, *Лекція-презентація: електронний навч. посіб.*, ДВНЗ «УжНУ», Ужгород 2017, <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/12656> [15.08.2022].

У зв'язку з цим особливий інтерес у підготовці фахівців з фізичної терапії і соціальної роботи до надання реабілітаційних послуг представляє подання навчального матеріалу за допомогою використання презентацій, які дозволяють наочно подати необхідну інформацію, збагатити текст, сфокусувати увагу на головному³, підвищити мотивацію до навчання здобувачів вищої освіти, розв'язувати складні навчальні задачі нестандартним способом⁴.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Презентаційні технології як інструмент створення і проведення викладачем лекцій-презентацій, розробки електронних підручників у вигляді мультимедійних презентацій представлено В. Нелюбовим, О. Дубів, О. Куруцею; як інструмент мовної підготовки здобувачів вищої освіти – О. Сапожниковою⁵; як засіб наочного викладу і демонстрування інформації про проведене дослідження та творчий процес – В. Городецьким⁶, М. Онищенко; як засіб подання лекційного матеріалу, який підвищує мотивацію до навчання здобувачів вищої освіти – С. Рижко-Семенюк; як засіб демонстрації професійних умінь майбутніх менеджерів соціальної сфери – Т. Григорчук⁷.

Проте питання використання презентацій у підготовці фахівців з фізичної терапії і соціальної роботи до надання реабілітаційних послуг потребує додаткового вивчення, що обумовлено стрімким розвитком і широким застосуванням інформаційно-комунікативних технологій, відсутністю сталих методик створення електронного навчального контенту у відповідних галузях, потребою візуалізації навчальної інформації та більш активного використання можливостей презентації як потужного педагогічного засобу формування професійних компетентностей фахівців з фізичної терапії і соціальної роботи з метою надання ними реабілітаційних послуг на якісно вищому рівні.

Формулювання мети статті. Мета статті полягає у визначенні сутності презентації як засобу підготовки фахівців з фізичної терапії і соціальної роботи до надання реабілітаційних послуг та продемонструвати можливості її використання на конкретних прикладах.

³ М. Онищенко, *Презентація як засіб відтворення ідеї*, «Проблеми безперервної географічної освіти і картографії» 2017, 26, с. 43–46.

⁴ С.М. Рижко-Семенюк, *Використання нелінійних мультимедійних презентацій у навчальному процесі університету*, Інформаційні технології – 2014: зб. тез І Укр. конфер. молодих науковців. Київ, 22–23 трав. 2014, https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/3775/1/S_Rijko-Semenyuk_konf_IS.pdf [19.08.2022].

⁵ О.М. Сапожникова, *Мультимедійна презентація як інструмент мовної підготовки студентів*, <https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/30706> [19.08.2022].

⁶ В.І. Городецький, *Створення мультимедійної презентації до кваліфікаційної роботи: методичні вказівки*, Симфонія форте, Івано-Франківськ 2015, с. 60.

⁷ Т.В. Григорчук, *Комп'ютерна презентація як засіб демонстрації професійних умінь майбутніх менеджерів соціальної сфери*, «Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами» 2014, 11(13), с. 113–124.

Виклад основного матеріалу

Характерною ознакою сучасної освіти є інтенсивне впровадження інформаційно-комунікативних технологій. Забезпечення сучасного рівня підготовки фахівців вимагає постійного удосконалення освітнього процесу, створення і відтворення викладачем навчального контенту, що обумовлено потребою урахування особливостей навчальних матеріалів за їх цільовим призначенням. З цієї позиції презентація є засобом демонстрації навчального матеріалу цільовій аудиторії.

Кожна презентація індивідуальна і є результатом багатоаспектної роботи. Однак є загальна класична модель, яка відображає елементи презентації: Привітання – Особисте представлення – Подання загального змісту – Представлення головних частин з поділом на пункти – Підсумок за кожним з пунктів – Висновок – Відповіді на запитання.

На сьогоднішній день презентація як засіб подання навчального матеріалу здебільшого створюється за допомогою застосунку Microsoft PowerPoint з комп'ютерним супроводом і використанням мультимедійного проєктора або інтерактивної дошки. Презентації, створені за допомогою Microsoft PowerPoint, в основному мають лінійну структуру. Проте наразі є можливість створення інтерактивної мультимедійної презентації за допомогою використання гіперпосилань, які дозволяють здійснювати переходи до слайдів у циклічному або вибіркового порядку.

Презентації лінійної структури також можна створити в графічних онлайн редакторах Adobe Flash, Movie Maker, Canva, VistaCreate, Creating Effective Poster Presentations та ін. Розглянемо деякі види таких презентацій.

Презентація у форматі *rescha-kucha*. Викладач використовує 20 слайдів презентації, створеної за допомогою PowerPoint. Кожен зі слайдів висвітлюється на екрані протягом 20 секунд, що сприяє максимальній концентрації уваги аудиторії. Загальний час показу всієї презентації – 6 хвилин 40 секунд. Презентація у такому форматі не перевантажена зайвою інформацією і динамічна. Промова викладача конкретизована та позбавлена будь-яких відхилень від теми. Обмежений час презентації вимагає ретельних підготовки і підбору візуального матеріалу, який акцентує емоційний аспект.

Відеопрезентація – замість комп'ютерної графіки та інших анімаційних ефектів використовується жива картинка – відеозображення у формі скомпонованих відеофрагментів (наприклад, за допомогою застосунку Windows Movie Maker), на основі реальної та актуальної інформації, заснованої на практичному досвіді та підкріпленої живими прикладами.

Флеш-презентація (наприклад, за допомогою програми Adobe Flash) – забезпечує розмаїття форм викладу матеріалу: можуть використовуватися яскравий дизайн, анімаційні фрагменти, серії фото, музичний супровід, дикторське озвучування, режим автоматичного подання матеріалу тощо⁸.

⁸ Ю. Полікарпова, *Презентація як активний метод навчання*, «Вопросы духовной культуры» 2012, 231, с. 159–162.

Інтерактивна презентація – це презентація, хід виконання якої визначається в залежності від вибору об'єкта на екрані. До кожного об'єкта зі слайда (текст, зображення, кнопка, графічна форма тощо) можна прикріпити дію, яка виконується при натисканні на об'єкт. Інтерактивна презентація спрямована на посилення емпатичної функції і залучення глядача до вибору сценаріїв вирішення проблеми. Вона може бути як лінійної, так і нелінійної структури. За допомогою інтерактивних презентацій можна створювати тренувальні, опитувальні вправи, вправи на закріплення вивченого матеріалу, тести з одним варіантом відповіді та ін⁹. Також інтерактивну презентацію доцільно застосовувати під час дистанційної участі у різних наукових заходах, веб-обговореннях в реальному часі.

Прикладом сервісу зі створення мультимедійних презентацій нелінійної структури з нестандартними багатовекторними анімаційними переходами між слайдами може слугувати хмарне презентаційне програмне забезпечення Prezi. Робота цього веб-сервісу заснована на технології масштабування – наближення і віддалення об'єктів. В Prezi також можна вставити та корегувати слайди з Microsoft PowerPoint¹⁰.

Постерпрезентація (стендова презентація) – засіб візуальної комунікації, який використовують для представлення результатів дослідження¹¹. Постер має привертати увагу аудиторії, бути легким для сприйняття, містити візуальні образи та графічну інформацію.

Презентація як засіб представлення навчального матеріалу дає можливість одночасно задіяти різні способи сприйняття інформації: у режимі повільного сприйняття детальної інформації за допомогою центрального зору та у режимі швидкого панорамного огляду за допомогою периферійного зору (миттєве сприйняття великої кількості інформації, мінімальний текст на екрані тощо).

Розглянемо приклади застосування презентації у процесі підготовки фахівців з фізичної терапії і соціальної роботи до надання реабілітаційних послуг під час лекційних і практичних занять. Так, під час лекційного заняття «Поняття і види реабілітації» може бути такий алгоритм роботи. Викладач дає визначення поняття «реабілітація» і пропонує здобувачам вищої освіти самостійно визначити її мету і завдання. Після дискусії відбувається уточнення інформації і викладач пропонує законспектувати основні аспекти, представлені на слайді мультимедійної презентації.

Аналогічним чином здобувачам вищої освіти зі спеціальностей 227 Фізична терапія, ерготерапія і 231 Соціальна робота можна запропонувати з'ясувати сутнісну характеристику різних видів реабілітації, представлених на слайді презентації (медична, соціальна, психологічна, педагогічна, фізична, спортивна тощо), порівняти

⁹ Т.М. Качура, *Використання інтерактивних презентацій під час дистанційної освіти*, <http://surl.li/awweu> [22.08.2022].

¹⁰ С. Носкін, *Створення презентацій за допомогою он-лайн ресурсу «Prezi.com»*, <https://prezi.com/p3ucxmf1wdz/presentation/> [21.08.2022].

¹¹ Г.О. Лобченко, *Як підготувати науковий постер?!*, https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u186/pidgotovka_posteriv.pdf [22.08.2022]; G.R. Hess, K.W. Tosney, L.H. Liegel, *Creating effective poster presentations*, «Medical Teacher» 2009, 31(4), p. 319–321.

і визначити їх особливості. Потім резюмувати отримані у ході дискусії результати, уточнити і пояснити незрозумілі аспекти лекційного матеріалу.

Забезпечення професійної готовності майбутніх соціальних працівників до надання реабілітаційних послуг сім'ям з дітьми з інвалідністю можливе за допомогою активізації засвоєння навчальної інформації в галузі проблем соціальної реабілітації дітей з інвалідністю за допомогою застосування технологій інтерактивного навчання, стимулювання науково-дослідницької творчості, що також можна подати у формі мультимедійних презентацій¹². Вагомим чинником формування презентаційних умінь соціального працівника є модель поведінки, яка служить індикатором сформованості певних особистісних якостей і презентаційних умінь. Найбільш значимими у соціальній сфері є такі якості як упевненість, комунікабельність, переконливість, емпатія, уміння слухати й аналізувати, контролювати ситуацію, утримувати увагу аудиторії. На практичних заняттях з професійно-орієнтованих дисциплін доцільно використовувати міні-презентації за обраною темою дискусії, «акваріум», де здобувачі вищої освіти працюють у змінних парах, тощо.

Прикладом мобілізації уваги і продуктивності мислення у підготовці майбутніх фахівців з фізичної реабілітації може бути обговорення таких питань під час інтерактивної лекції «Лікувальна гімнастика при сколіотичній хворобі»:

- Які можливі причини сколіозу?
- В якому віковому діапазоні, на вашу думку, найчастіше діагностується сколіоз?
- Чи є сколіоз, на вашу думку, прогресуючим захворюванням?
- Які наслідки сколіозу?
- На підставі яких методів обстеження можна діагностувати сколіоз?
- За якими ознаками у процесі візуального обстеження можна діагностувати наявність викривлення хребта?
- Які засоби і методи профілактики сколіозу?

Інтерактивна мультимедійна презентація до лекційного заняття у такому випадку повинна містити лаконічний текст, рисунки і фото з демонстрацією методів обстеження постави, ступенів, видів і форм сколіозу, відео з фрагментами лікувальної гімнастики при сколіотичній хворобі, навігацію.

Під час тренінгового заняття «Лікувальна гімнастика при остеохондрозі», спрямованого на опрацювання навичок та умінь зі складання і реалізації комплексів лікувальної гімнастики для конкретного пацієнта з остеохондрозом, також можна використати мультимедійну презентацію. Спочатку надати лекційну інформацію, використовуючи прийоми презентації, а вже потім розподілити учасників тренінгу на малі групи. Кожній групі видати картку з індивідуальним завданням:

- відомості про пацієнта (вік, стать, скарги, об'єктивна клінічна картина захворювання, результати методів обстеження);

¹² В.В. Корнєшук, Ю.В. Колодійчук, М.В. Боделан, *Теорія і практика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників: монографія*, ред. В.В. Корнєшук, В.В. Корнєшук, Кафедра психології та соціальної роботи. Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса 2018, с. 296.

- інформація про попереднє проходження курсу лікування і реабілітації;
- Учасникам тренінгу в процесі групового обговорення пропонується вирішити такі завдання;
- уточнити діагноз пацієнта (рівень і ступінь ураження хребта);
- сформулювати його основні проблеми;
- визначити оптимальний рівень фізичного навантаження для конкретного пацієнта;
- скласти для нього комплекс вправ лікувальної гімнастики з урахуванням віку, діагнозу, етапу і періоду реабілітації.

Надалі доповідач від кожної групи репрезентує результати групового обговорення – вирішення теоретичних завдань і демонстрація комплексу лікувальної гімнастики з обов'язковим обґрунтуванням рішень по кожному завданню. Під час підведення підсумків тренер відзначає найбільш раціональне групове вирішення завдання, вказує на помилки, яких припускались учасники тренінгу за результатами презентаційної частини тренінгу¹³.

Поєднання презентації з активними і традиційними методами навчання, індивідуальною і груповою формою роботи забезпечує різноманітність видів діяльності на заняттях під час підготовки фахівців спеціальностей 227 Фізична терапія, ерготерапія і 231 Соціальна робота до надання реабілітаційних послуг, що підвищує їхню мотивацію до засвоєння навчального матеріалу, зануреність у предметний зміст навчання.

Висновки

Отже, використання презентації як засобу підготовки фахівців з фізичної терапії і соціальної роботи до надання реабілітаційних послуг є необхідною умовою формування висококваліфікованих професіоналів у відповідних галузях. Використання різних видів презентацій сприяє підвищенню мотивації, інтенсифікації та індивідуалізації освітнього процесу, активізації всіх видів сприйняття і пам'яті, інтеграції знань з різних галузей при рішенні певної проблеми, забезпеченню міжпредметних зв'язків, розвитку здатності вести дискусію, критично сприймати інформацію, аргументувати власну думку, генерувати нові ідеї, засвоєнню предметного змісту навчального матеріалу щодо надання реабілітаційних послуг.

Список використаних джерел

Дослідження

Городецький І.В., *Створення мультимедійної презентації до кваліфікаційної роботи: методичні вказівки*, Симфонія форте, Івано-Франківськ 2015.

¹³ Ю.О. Лянной, *Професійна підготовка майбутніх магістрів з фізичної реабілітації у вищих навчальних закладах: теоретико-методичний аспект: монографія*, Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка (СумДПУ), Суми 2016, с. 566.

- Корнєщук В.В., Колодійчук В.Ю., Боделан В.М., *Теорія і практика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників: монографія*, ред. В.В. Корнєщук, Кафедра психології та соціальної роботи. Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса 2018.
- Лянной О.Ю., *Професійна підготовка майбутніх магістрів з фізичної реабілітації у вищих навчальних закладах: теоретико-методичний аспект: монографія*, Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка (СумДПУ), Суми 2016.

Журнали

- «Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами» 2014, 11(13).
- «Вопросы духовной культуры» 2012, 231.
- «Medical Teacher» 2009, 31(4).
- «Педагогічні науки» 2016, 66–67.
- «Проблеми безперервної географічної освіти і картографії» 2017, 26.

Веб-сайти

- <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/12656> [15.08.2022].
- https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/3775/1/S_Rijko-Semenyuk_konf_IS.pdf [19.08.2022].
- <https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/30706> [19.08.2022].
- https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u186/pidgotovka_posteriv.pdf [22.08.2022].
- <https://prezi.com/p3ucxmf1wldz/presentation/> [21.08.2022].
- <https://surl.li/awweu> [22.08.2022].

Анотація

У статті визначено сутність презентації як засобу підготовки фахівців з фізичної реабілітації і соціальної роботи до надання реабілітаційних послуг. З позиції наявності потреби в удосконаленні освітнього процесу, створення і відтворення навчального контенту з урахуванням особливостей навчальних матеріалів за їх цільовим призначенням презентацію представлено як засіб демонстрації навчального матеріалу цільовій аудиторії. Окреслено призначення певних видів презентацій та їх можливості щодо представлення навчального матеріалу. Наведено конкретні приклади використання презентацій в освітньому процесі під час підготовки фахівців з фізичної реабілітації і соціальної роботи до надання реабілітаційних послуг.

Ключові слова: освітній процес, презентація, послуга реабілітації, професійна підготовка, соціальна робота, фізична терапія

Abstract

The article defines the essence of the presentation as a means of training specialists in physical rehabilitation and social work to provide rehabilitation services. From the standpoint of the need to improve the educational process, create and reproduce educational content, taking into account the characteristics of educational materials according to their intended purpose,

the presentation is presented as a means of demonstrating educational material to the target audience. The purpose of certain types of presentations and their possibilities for presenting educational material are outlined. Specific examples of the use of presentations in the educational process during the training of specialists in physical rehabilitation and social work to provide rehabilitation services are given.

Keywords: educational process, presentation, rehabilitation service, professional training, social work, physical therapy

Streszczenie

Artykuł określa istotę prezentacji jako środka szkolenia specjalistów rehabilitacji ruchowej i pracy socjalnej do świadczenia usług rehabilitacyjnych. Z punktu widzenia potrzeby doskonalenia procesu edukacyjnego, tworzenia i odtwarzania treści edukacyjnych, z uwzględnieniem cech materiałów edukacyjnych zgodnie z ich przeznaczeniem, prezentacja stanowi sposób zademonstrowania materiału edukacyjnego odbiorcom docelowym. Nakreślono cel niektórych rodzajów prezentacji i ich możliwości prezentowania materiałów edukacyjnych. Podano konkretne przykłady wykorzystania prezentacji w procesie edukacyjnym podczas szkolenia specjalistów rehabilitacji ruchowej i pracy socjalnej do świadczenia usług rehabilitacyjnych.

Słowa kluczowe: proces edukacyjny, prezentacja, usługa rehabilitacyjna, przygotowanie zawodowe, praca socjalna, fizjoterapia

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Степаненко Вікторія – доктор педагогічних наук. Випускниця Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Науково-педагогічний працівник, доцентка, виконуюча обов'язки директора навчально-наукового інституту педагогіки і психології, професорка кафедри соціальної педагогіки Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Полтава, Україна).

Цікавиться питаннями, пов'язаними з соціальною педагогікою, підготовкою фахівців соціономічних спеціальностей, інноваційними педагогічними технологіями, девіантологією. Автор 80 публікацій, з них 2 статті Web of Science, 1 одноосібна монографія, 6 колективних монографій, 2 навчально-методичні посібники, 1 методичні рекомендації.

Степаненко В'ячеслав – кандидат біологічних наук. Випускник Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Науково-педагогічний працівник, доцент, доцент кафедри фізичної терапії та ерготерапії Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк, Україна).

Цікавиться питаннями, пов'язаними з теорією та методикою професійної освіти, підготовкою фахівців медико-біологічних спеціальностей. Автор більше 55 публікацій, з них 2 статті Scopus, 5 – методичні рекомендації.

БІЛОСЕВИЧ ІВАН АНАТОЛІЙОВИЧ

Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії і методики трудового навчання та інформатики

Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Т.Г. Шевченка

ORCID: 0000-0002-1533-2775

САПОЖНИК ГРИГОРІЙ ВІКТОРОВИЧ

кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційно-обчислювальних систем та управління

Західноукраїнський національний університет

ORCID: 0000-0001-8105-7401

БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТА НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В ПЕРІОД БОЙОВИХ ДІЙ НА УКРАЇНІ

SAFETY OF LIFE AND ENVIRONMENT DURING HOSTILITIES IN UKRAINE

BEZPIECZEŃSTWO ŻYCIA I ŚRODOWISKA PODCZAS DZIAŁAŃ
WOJENNYCH NA UKRAINIE

Актуальність дослідження

Повномасштабне вторгнення Росії до України з 24 лютого вже завдало та продовжує завдавати величезної шкоди людям та навколишньому середовищу. Зараз навіть неможливо повністю оцінити вплив війни на довкілля через брак точної інформації. Причин цьому дві. Насамперед, навіть збирати ці дані небезпечно для фахівців, оскільки тривають активні бойові дії. По-друге, не вся інформація може бути озвучена публічно з тактичною метою.

Проте, точно зрозуміло: чим довше триває війна, тим більше шкоди вона завдасть навколишньому середовищу, і тим більше наслідків ми матимемо в майбутньому. Це підтвердилося, хоч і в меншому масштабі, на початку цієї війни, 8 років тому, коли Росія загарбала Крим і частини Донеччини та Луганщини. Як безпосередньо бойові дії, так і дії окупаційної адміністрації вплинули на природу цих регіонів. За тим, як саме – можна спробувати спрогнозувати наслідки теперішнього повномасштабного вторгнення.

Виклад основного матеріалу

У перші дні повномасштабного вторгнення російські війська рухалися в межах наявної інфраструктури. Військові дії затягнулися – і тому росіяни змінюють тактику та готуються до тривалих протистоянь. Для цього вони формують бази та фортифікаційні споруди. Це означає, що вони просуваються вглиб природних територій: займають ліси та території природно-заповідного фонду. Рух важкої техніки, будівництво фортифікаційних споруд і бойові дії пошкоджують ґрунтовий покрив. Це призводить до деградації рослинного покриву та посилює вітрову та водну ерозії.

За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів, за попередніми підрахунками, станом на 1 березня 2022 року агресор веде бойові дії на території 900 об'єктів природно-заповідного фонду площею 12406,6 кв.км, що становить близько третини площі природно-заповідного фонду України. Під загрозою знищення перебувають близько 200 територій Смарагдової мережі площею 2,9 млн га. Смарагдова мережа – це мережа природоохоронних територій, створена задля збереження видів та середовищ, які потребують охорони на загальноєвропейському рівні, але розташовані в країнах, які не є членами ЄС. Усе це середовища існування для тисяч видів рослин і тварин. Ці території мають важливу роль для захисту біорізноманіття та збереження клімату. Ареали деяких рідкісних і ендемічних видів і середовищ опинилися в зоні активних бойових дій, що загрожує їхньому існуванню, наприклад це цілинні нерозорані степи, крейдяні схили на Донеччині, приморські оселища у південних областях, болота на півночі.

У наслідок бойових дій частина лісів у Київській, Чернігівській, Сумській, Луганській, Донецькій та Херсонській областях наразі перебуває під контролем окупантів. Оцінити збитки майну та лісовому господарству поки неможливо. У лісах уже є велика кількість ракет, що впали, а також нерозірваних боєприпасів. Як показує практика та регулярні зведення того ж ДСНС із інформацією про випадково знайдені авіабомби часів Другої світової, це становитиме потенційну небезпеку для людей протягом багатьох десятиліть. Також російські війська, знищуючи наші ліси, використовують деревину для будівництва фортифікаційних споруд, прокладання інфраструктури, обігріву та приготування їжі.

Бойові дії порушують спокій диких тварин, вони або гинуть, або намагаються втекти з гарячих точок. Якщо бойові дії будуть тривати до кінця весни, є великий ризик для виведення потомства багатьох птахів і ссавців. Більшість птахів у цей час виводять своє потомство, тому їм потрібен спокій. Також із квітня по червень відбувається отелення лосів, а бойові дії ставлять під загрозу успішність цього процесу та виживання новонароджених лосенят. В Україні лось є рідкісним видом та внесений до Червоної книги. Крізь Україну проходять три основні міграційні шляхи птахів: Азово-Чорноморський широтний (південний коридор) – із найбільшою концентрацією перелітних птахів в Україні; Поліський широтний (північний коридор) – уздовж лісової смуги Полісся і на півночі Лісостепу; та Дніпровський меридіанний міграційний шлях, який проходить

уздовж річища Дніпра та його притоки Десни. Цей шлях особливо використовують водоплавні та прибережні птахи – гуси, качки, гагари, кулики, мартини, крячки та інші.

На водоймах зупиняються великі зграї гусей, качок, лебеді, мартини, крячки, на луках і болотах – журавлі, кулики та інші, на деревах і кущах – багато видів горобцеподібних птахів: зяблики, дрозди, вівсянки, шпаки, вільшанки, вівчарики, кропив'янки, мухоловки. Місця зупинок дуже важливі для харчування та відпочинку мігрувальних птахів, тому вони потребують охорони. Більша частина міграційних коридорів зараз проходить над зоною бойових дій. Усе це може стати причиною неспокою птахів, їх виснаження через зміну маршрутів чи відсутності можливості відпочити, та потрапляння під обстріли.

Вчені назвали ряд причин, через які дельфіни гинуть в акваторії Чорного моря. Зокрема, це токсини, що потрапляють у воду з аграрних підприємств, мікропластик, інфекційні захворювання та браконьєрські і рибальські сітки, не оснащені спеціальними «пінгерами», які відлякують дельфінів. Проте найбільше смертей пов'язано із військовими діями. Військові використовують сонари (генератори, що видають потужні сигнали). Ці дуже сильні та низькочастотні сигнали вражають внутрішнє вухо дельфіна – орган навігації та слуху. Через це тварина стає «сліпою». Втративши орієнтацію, тварини втрачають акустичний контроль за середовищем. З такою «травмою» дельфіни більше не можуть здобувати собі їжу, їхній організм слабшає і це призводить до смерті тварини. Дельфінів дуже мало у Чорному морі, і стільки смертей, як від війни, не було ніколи, їхня кількість низька, вони гинуть дуже швидко, а відновити її дуже складно.

З настанням весни починається пожежонебезпечний період і зростає ризик виникнення пожеж в екосистемах унаслідок обстрілів. Після сходження снігу торішня трава підсихає, внаслідок чого може швидко спалахнути. В сухих умовах пожежі поширюються моментально та на великі площі. На територіях, окупованих російськими військами, служби ДСНС не зможуть працювати та проводити ліквідацію загорянь. Також сприятливі умови для поширення пожеж у монокультурних соснових насадженнях на півночі та сході України.

Крім лісів, на півночі країни, де ведуться активні бойові дії, поширені болотні екосистеми і торфовища. Велика частина торфовищ України є осушеною, а отже – на них є сприятливі умови для виникнення торфових пожеж. Такі пожежі важко погасити і, у звичайний час, тому продовження бойових дій на території північних областей матиме важкі наслідки як для довкілля, так і для здоров'я людей. Під час горіння торфовищ в повітря виділяються такі токсичні речовини, як оксид і діоксид вуглецю, дрібнодисперсний пил із діаметром часток 2,5 мікрони (характерно для горіння), летючо-органічні сполуки, до складу яких входить акролеїн, формальдегід. На момент написання матеріалу на супутникових знімках вже були зафіксовані невеликі пожежі в природних територіях, зокрема і в Чорнобильській зоні.

За даними Міністерства оборони, за 20 днів військового вторгнення Росії на територію України було запущено близько 900 ракет різного калібру та типу. Ворог

атакує як цивільні об'єкти, так і військову інфраструктуру – аеропорти, сховища боєприпасів у Краснополлі, Кривому Розі, Дніпрі та Житомирі, аеродроми та їх паливні цистерни в Гостомелі, Чугуєві, Чернобаївці, Мелітополі, Івано-Франківську, Миколаєві, також військово-морські об'єкти. Проте переважна більшість обстрілів припадає на населені пункти та об'єкти промисловості в них. Під час детонації ракет та артилерійських снарядів утворюється низка хімічних сполук: чадний газ (CO), вуглекислий газ (CO₂), водяна пара (H₂O), бурий газ (NO), закис азоту (N₂O), діоксид азоту (NO₂), формальдегід (CH₂O), пари ціанистої кислоти (HCN), азот (N₂), а також велика кількість токсичної органіки, окислюються навколишні ґрунти, деревина, дернина, конструкції.

Під час вибуху всі речовини проходять повне окиснення, а продукти хімічної реакції вивільняються в атмосферу. Основні з них – вуглекислий газ і водяна пара – не є токсичними, а шкідливі в контексті зміни клімату, оскільки обидва є парниковими газами. В атмосфері оксиди сірки та азоту можуть спричинити кислотні дощі, які змінюють pH ґрунту та викликають опіки рослин, до яких особливо чутливі хвойні. Кислотні дощі мають негативний вплив і на організм людини, інших ссавців та птахів, впливаючи на стан слизових тканин та органів дихання.

Металеві уламки снарядів, що потрапляють у довкілля, також не є безпечними та цілковито інертними. Чавун із домішками сталі є найбільш поширеним матеріалом для виробництва оболонки боєприпасів та містить у своєму складі не тільки стандартні залізо та вуглець, а й сірку та мідь. Ці речовини потрапляють до ґрунту і можуть мігрувати до ґрунтових вод і в результаті потрапляти до харчових ланцюгів, впливаючи і на тварин, і на людей.

Після ракетного обстрілу фермерського господарства на Тернопільщині співробітники ДСНС збирали уламки ракет, в результаті чого всі 8 чоловік, були госпіталізовані з важкими отруєннями.

У менших масштабах (але з більшою різноманітністю впливів) джерелом забруднення є також згорілі танки, транспортні засоби, збиті літаки та інші залишки бойових дій.

Російські війська атакують портову інфраструктуру вздовж узбережжя Чорного та Азовського морів і кораблі на якірних стоянках, що призводить до забруднення вод і поширення отруйних речовин у море. Нафтопродукти негативно впливають на морські біоценози, формуючи плівки на поверхні води, що порушує обмін енергією, теплом, вологою та газами між морем і атмосферою. Крім того, вони напряму впливають на фізико-хімічні та гідрологічні умови, викликають загибель риби, морських птахів і мікроорганізмів. Усі компоненти нафти токсичні для морських організмів. У нафти є ще одна побічна властивість. Її вуглеводні здатні розчиняти низку інших забруднюючих речовин, таких як пестициди, важкі метали, які разом із нафтою концентруються в приповерхньому шарі та ще більше отруюють його.

Забруднення ґрунтів паливно-мастильними матеріалами та іншими нафтопродуктами відбувається унаслідок руху та пошкоджень сухопутної військової техніки. У ґрунтах, просочених паливно-мастильними матеріалами, знижується

водопроникність, витісняється кисень, порушуються біохімічні та мікробіологічні процеси. Внаслідок цього погіршується водний, повітряний режими та колообіг поживних речовин, порушується кореневе живлення рослин, гальмується їх ріст і розвиток, що спричиняє загибель.

Провідний науковий співробітник Інституту зоології ім. Шмальгаузена Павло Гольдін пояснив, як військові дії впливають на біоту Чорного моря. За його словами, шкода від потрапляння у воду дизельного палива внаслідок обстрілів танкерів та військових кораблів не менша, ніж від виливів сирої нафти, хоча наслідки від обох продуктів схожі. Нафта покриває водний шар тонкою плівкою, яка перекриває доступ кисню до води. У результаті водорості не отримують достатньо світла, щоби продукувати кисень, гине риба та мальки, які живуть та харчуються майже на поверхні моря. Насамперед це шкідливо для малих організмів та планктону, який плаває в товщі води. Також це може призвести до загибелі риби, шкодять розливи нафти й птахам, які страждають, потрапляючи в «нафтові плями». Те саме стосується й дизеля: Це важка фракція, тому дизель має тенденцію осідати на дно, і залежно від того, у який сезон року це відбувається, змінюється швидкість його поширення в товщі води. Зараз літо, спека, і дизель буде осідати повільно та при цьому поширюватись у товщі води.

Обстріли об'єктів промисловості та інфраструктури призводять до пожеж, які спричиняють додаткове забруднення повітря, ґрунту та води. Продукти горіння, які потрапляють, у повітря складаються з токсичних газів і твердих частинок. На цих об'єктах також буде значне забруднення ґрунту та води. Там, де були проведені заходи з гасіння пожежі, забруднення можуть включати залишки протипожежної піни. Ризики, пов'язані з пошкодженням комунікацій, підприємств та інших об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку, мають особливе значення, адже в умовах відсутності контролю й можливостей ліквідації негативних наслідків ці явища потенційно збільшують масштаби негативного впливу.

27 лютого 2022 року російські військові вразили балістичною ракетою нафтобазу у Васильківському районі Київської області. Унаслідок ракетного удару виникла пожежа. На території нафтобази поблизу села Крячки загорілися 10 цистерн по 2000 м³ бензину та дизельного палива. Подібні випадки сталися в Охтирці, Луганську, Чернігові, Житомирі, Черняхіві.

3 березня 2022 року в селі Чайки під Києвом снаряд влучив у склад з пінополіуретаном, через що на складі та в прилеглий до нього офісній будівлі сталася пожежа. Продукти горіння пінополіуретану спричиняють як отруєння тварин та людей, так і сприяють появі кислотних дощів. Небезпека кислотних дощів у тому, що вони спричиняють опіки рослин. Це призводить до зменшення біомаси у сільськогосподарських культур, а також до ослаблення диких рослин та лісових культур. Ослаблені ліси можуть швидко вражатися шкідниками, що у свою чергу сприяє зростанню кількості мертвої деревини лісу та поширенню пожеж в екосистемах.

Пошкодження комунальних комунікацій призводить до забруднення органічними речовинами води. 14 березня відбувся обстріл очисних споруд Василівського

експлуатаційного цеху водопостачання та водовідведення (с. Верхня Криниця, Запорізька область). Через це зруйновано будівлю каналізаційної насосної станції №1, що подає стічні води міста Василівка на очисні споруди. Зворотні води з міста зараз потрапляють до Дніпра без будь-якого очищення. Неочищені скиди містять велику кількість органічних речовин, яйця гельмінтів, патогенні бактерії, сульфати, хлориди. Таке забруднення може призвести до великих масштабів цвітіння води в Дніпрі та Чорному морі з настанням теплішої погоди.

Висновки

Після війни ми будемо пожинати плоди бойових дій – руйнування екосистем, забруднення ґрунтів, зменшення біорізноманіття, зростання кількості шкідників у лісах. Крім того, відбудова країни потребуватиме значної кількості природних ресурсів. Також є ризик невиконання Україною вже поставлених кліматичних цілей, адже війна – це внесок у зміну клімату, а відновлення країни неминуче буде супроводжуватись значними викидами парникових газів. Оскільки очікується значне хімічне забруднення ґрунтів та вод, важливо після війни подбати про ефективну систему моніторингу стану довкілля. Яка б дозволила зафіксувати реальний об'єм завданої шкоди довкіллю та дозволила вжити найефективніших заходів, щоб уникнути подальшого погіршення ситуації та щоб відновити екосистеми до безпечного стану – і для людини, і для дикої природи.

Зараз є дуже важливою активність Міндовкілля, громадянського суспільства та екологічного комітету Верховної Ради, щоб уся шкода довкіллю була максимально зафіксована та у подальшому компенсована агресором. Також важливо, щоб план відновлення України включав заходи з відновлення та збереження екосистем, а до планів із відбудови населених пунктів включати природоорієнтовані рішення та заходи з адаптації до зміни клімату.

Бібліографія

- Звіт Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів*, <http://mepr.gov.ua> [1.03.2022].
Звіт інституту зоології ім. Шмальгаузена. Як військові дії впливають на біоту Чорного моря, <http://www.ukrinform.ua> [4.04.2022].
Повідомлення Міністерства оборони, <https://www.mil.gov.ua> [4.05.2022].
Повідомлення ДСНС, <https://dsns.gov.ua> [14.03.2022].
Звіт провідних вчених Національного природного парку «Тузловські лимани», <https://www.nationalparks.in.ua.tuzlovski-lymany> [16.06.2022].

Анотація

Проаналізовано підходи до вивчення стану навколишнього середовища внаслідок вторгнення Росії в Україну. Окреслено перспективи компенсації шкоди, завданої довкіллю та заходи адаптації до зміни клімату.

Ключові слова: війна, навколишнє середовище, біота, забруднення екосистеми, план відновлення України

Abstract

Approaches to studying the state of the environment as a result of Russia's invasion of Ukraine are analyzed. Prospects for compensation for damage caused to the environment and adaptation measures to climate change are outlined.

Keywords: war, environment, biota, ecosystem pollution, recovery plan of Ukraine

Streszczenie

Przeanalizowane są podejścia do badania stanu środowiska w wyniku inwazji Rosji na Ukrainę. Przedstawiono perspektywy rekompensaty za szkody wyrządzone środowisku oraz środki adaptacyjne do zmian klimatu.

Słowa kluczowe: wojna, środowisko, biota, zanieczyszczenie ekosystemów, plan odbudowy Ukrainy

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Білосевич Іван – кандидат педагогічних наук. Випускник Рівненського державного педагогічного університету. Науково-педагогічний працівник, доцент кафедри теорії і методики навчання і технології роботи Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Цікавиться питаннями, пов'язаними з педагогікою технологічної освіти, соціального управління в громаді, судочинства загального права. Автор 4 науково-методичних праць та 32 статей, більшість з яких опубліковано в провідних фахових журналах.

Сапожник Григорій – кандидат історичних наук, Науково-педагогічний працівник, доцент кафедри комп'ютерних наук, інформаційних систем та управління Західноукраїнського національного університету. Випускник університету «Львівська Політехніка». Цікавиться питаннями охорони праці та навколишнього середовища. Автор 2 науково-методичних праць і 29 статей, більшість з яких опубліковано в провідних фахових журналах та SCORPUS.

WYBRANE ZAGADNIENIA EDUKACJI I SPOŁECZNY WYMIAR TURYSTYKI

ANDREW M. CWER

Academy of National and International Law

Youth University of Law, Warsaw, Poland

ORCID: 0000-0002-3425-6579

HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE MILITARY ETHOS IN POLAND (18TH–19TH CENTURIES)

**HISTORYCZNE ASPEKTY KSZTAŁTOWANIA SIĘ ETOSU WOJSKOWEGO
W POLSCE (XVIII–XIX WIEK)**

Introduction

Polish military custom has beautiful, progressive, democratic traditions created over many decades. It was created both as a result of everyday practice and the transfer to the Polish army the inspirations of progressive political thinkers and writers, eminent military commanders and educators referring to Polish armed traditions, as well as democratic models taken from the 18th century American and French national army¹. The process of shaping the Polish military ethos was also influenced by the European ideas of the “age of light”².

Despite changing historical conditions, the essence and character of the Polish armed forces contain many lasting humanistic and pedagogical values. These include, among others, love of the homeland and the duty to defend it, regarded as the highest civic duty, the honor and dignity of the soldier, bravery, fidelity to the oath and flag, mutual respect,

¹ The views of political activists and educators, who were dealing with the problems of the army, such as e.g. S. Konarski, A.K. Czartoryski, H. Kołłątaj, S. Staszic and the reform efforts of officer staff sharing and accepting the idea of a strong national army, e.g. in the persons of T. Kościuszko, I. Prądzyński, J.H. Dąbrowski, K. Kniaźiewicz – are noteworthy.

² The period in the history of European culture from the end of the 17th century to the early 19th century, also referred to as the period: “Enlightenment”, “Age of reason”, “Age of philosophers” – see e.g. P. Chaunu, *Cywilizacja wieku oświecenia*, PWN, Warszawa 1993; E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, PWN, Warszawa 1994.

subordination and obedience, the proper attitude towards the defeated, camaraderie, culture of coexistence and other soldierly virtues.

The issue of ethos in science is an interdisciplinary subject. It is dealt with by the fields of social knowledge (sociology, social psychology, political science), as well as humanities – especially pedagogy, including military pedagogy, philosophy, ethics, cultural studies, literature studies, history.

The term “ethos” is derived from the Greek language; ethos means as much as the custom. In the general definition aspect adopted by science today, the term describes customs, norms, values, patterns of behavior that make up a given lifestyle, worldview, as well as the ideology of a specific community³.

In general, it can be said that the ethos of a given group is not a temporary phenomenon occurring periodically “here” and “now” showing some lifestyle, ideals and values proper to them, because it is a description of a certain moral tradition which enriches or constructs current models of human behavior. The more distant the genesis of a particular ethos is, the more noble its contemporary version may be. The cultural heritage that influences the lifestyle defined in life attitudes – allows, on the one hand, to choose the most significant values respected in past periods, and on the other, it justifies the permanence and cohesion of a specific community.

The army belongs to those groups, that refer to models that are strongly influenced by the past in their educational activities. The ideal of bravery, honor, dexterity on the battlefield, respect for the weaker ones and their defense, has always been guided by people working in the military craft and protecting the society of which they were an integral part. Those people had always been the leading group in this society.

The most important qualities of the army in Poland today are as valued as in the past times. Courage, self-dignity, respect for equals, care for the weak and the victims, respect for the enemy guided by war conventions, codification of behavior, love of ceremonials, freedom, patriotism, etc. continue to be among the main values instilled in future adepts of military arts. These young people, who are to continue the glorious traditions of the Polish armed forces and in future to become professional leadership staff of the Polish army.

The issue of historical continuity, replication of certain universal values and adapting them to the present, raised the need to show the history of the ethos of the Polish army, including the ethos of a professional soldier – an officer, his *esprit de corps*⁴. This is the purpose of this study, however, due to the limited editorial conditions of a formal nature in the field of text preparation, it had to be treated briefly and selectively, bringing the most important aspects of this deeply interesting issue from the point of view of pedagogy and ethics, sociology, military psychology.

³ *Słownik wyrazów obcych*, PWN, Warszawa 1980, p. 203.

⁴ *Esprit de corps*: spiritual cohesion, bonds of camaraderie, fraternity, solidarity – one of the most precious moral values of the army, its professional staff, actual up to the present day – M. Porwit, *Duch Żołnierza*, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1925 (part V, chapter XXVIII).

Analysis of recent research and publications on the problem considered

The issue of the history of the Polish army's ethos was discussed by leading representatives of pedagogy (history of education), history of the military art – among others Maria Ossowska, Józef Miąso, Marek Adamkiewicz, Marian Marcinkowski, Leszek Zakrzewski, Adam Talarowski, Artur Andrzejuk, Mirosław Lenart. The author of the present study also dealt with this very interesting issue in a new dimension of pedagogical thinking – after the political transformation in Poland at the end of the 90s – in his earlier works⁵.

Presentation of the main material

The conditions for the creation of a military ethos in Poland did not exist until the end of the 18th century. In the earlier period it had been hampered by:

- the nature of the armed forces, the manner of their appointment and structure;
- social relations (negative attitude to the issue of military duty of the then dominant social group – nobility).

There is no need to consider the above aspects more widely. Some of the most important facts will be indicated for the purpose of this study.

The noble state generally held a pacifist position until the end of the 18th century and was against of all acts of an armed nature. This is evidenced by both the then theoretical-military literature and the whole journalism⁶. This attitude was mainly due to convenience and to the fear of loss of income and the widespread belief among the noble state that the Polish Republic was an optimal territorial state and that new territorial gains were superfluous. Also an illusory view of the ruling elites of that time, that Poland, without threatening anyone, itself will not be the object of aggression, played an important role.

It is a fact that the nobility's opinion with a great resistance accepted the idea of the necessity of possible opposition to external danger. Since the growth of this danger was slow, almost unnoticeable to the average citizen, and had place when the efficiency of the unreformed state machine had been decreasing for years – the effectiveness of defense was rapidly diminishing.

In these conditions, the military professions, including officer's duties, did not seem socially attractive. Not without significance was the fact that the then state army of the

⁵ See. A. Cwer, *Wojskowa myśl wychowawcza od okresu piastowskiego po wiek XVIII*, "Przegląd Historyczno-Oświatowy" 2010, 1; idem, *Edukacja młodzieży w Szkole Rycerskiej Stanisława Augusta Poniatowskiego 1765–1795*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Siedlce 2011; idem, *The education of youth in the cadet corps in Second Polish Republic (1918–1939)*, "Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Section: Pedagogy" 2015, 3; idem, *История национального военного образования как предмет научных исследований в современной Польше*, [in:] *Интеллектуальная культура Беларуси: управление знаниями в контексте задач социально – экономической модернизации*, Государственное научное учреждение, Институт Философии Национальной академии наук Беларуси, Минск 2016; idem, *Stanisław August Poniatowski School of chivalry in Warsaw (1765–1794)*, "Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Section: Pedagogy" 2016, 1.

⁶ An exception is, for example, the Treaty of Paweł Palczowski: "Kolenda moskiewska" (Mikołaj Szarffenberger, Kraków 1609), calling for a raid on Moscow (a copy Library of the PAN – Kórnik).

Polish Republic, badly paid, less and less numerous, seemingly unnecessary – did not enjoy public recognition. For these reasons the military career did not present special advantages for the Polish nobility.

The situation began to change radically in the second half of the 18th century, although the symptoms of change could have been seen over several decades earlier. However, it was only in the 18th century that both the internal conditions (legal and constitutional) and the worsening relations with the neighbors⁷ in total created the conditions for a different treatment of the army in the body, and the officer's corpse in particular.

In the context of the army, the most important symptom of the upcoming changes was the fact that the current state army was evolving towards the national army⁸. This resulted among others in this that the issue of preparing the appropriate officer staff became a priority. In the second half of the 18th century, there were wide circles of understanding for the need for systemic, social and political reforms. These reforms began to be regarded as a condition (initially) for the development of the state, (and later) as a condition of its existence in general. During this period, the external threat increased enormously – no longer in the form of annoying Tartar invasions or a peripheral threat from the Turks, but now three neighboring states (Prussia, Austria and Russia), which grew to the rank of powers – blatantly threatened the indigenous lands of the Crown and Lithuania. The problem of defense, the creation of an army capable of defending borders, imbued with the ideals of the new era (the Enlightenment), had taken on great importance. It suddenly turned out that quantitatively, the army is unable to meet the growing needs. To increase its size, among others, appropriate officer's staff and financial resources were needed. There was a need for professionally prepared officers and an officer was gradually becoming a socially desirable profession. In any case, it would already be an officer who would meet the new requirements. The previous traditional patterns that had been in force during the training of professional staff have been outdated. An officer (and more and more often expected to be a Pole and not a foreigner) was supposed to be not only a high-class professional (it was required by the increasingly complicated battlefield), but also a man with a comprehensive education. A certain novelty was, that not only a nobleman but also a bourgeoisie could become a member of the officer corps⁹.

Such requirements created an urgent need to develop new concepts for the systematic and general training of officers. This was to be met by the first professional military college in the history of the Polish military – the Knights' School in Warsaw (1764–1794), established in 1764 by King Stanisław August Poniatowski (1732–1798). In its program

⁷ More on this subject, the author writes among others in: A. Cwer, *Wychowanie patriotyczno-obronne polskiej młodzieży w XVIII wieku*, "Przegląd Historyczno-Oświatowy" 2008, 3–4, p. 5–16; idem, *Wojskowa myśl wychowawcza od okresu piastowskiego...*, op. cit., p. 29–43.

⁸ This process was initiated by the events of the Kościuszko Uprising of 1794 – A. Cwer, *Wojskowa myśl wychowawcza od okresu piastowskiego...*, op. cit., p. 41. See also: J. Maciejewski, *Idea narodu w myśli republikańskiej 1767–1775*, "Człowiek i Światopogląd" 1975, 1; M. Handelsman, *Konstytucje polskie 1791–1921*, Polska Składnica Pomocy Szkolnych, Warszawa 1922, p. 12; J. Brun-Brunowicz, *Narodziny armii narodowej (1789–1794)*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1956, p. 104–105.

⁹ A. Cwer, *Wołanie o Szkołę Rycerską w Rzeczypospolitej*, "Przegląd Historyczno-Oświatowy" 2007, 3, p. 56.

developed in accordance with the enlightenment trends at that time, one can see the beginning of the evolution of the ethos of the profession of officer in Poland. The secular youth education program implemented within the walls of the royal college involved the personality of graduates who would be characterized by:

- high qualifications in military knowledge;
- deep patriotism and love of the homeland;
- compliance with ethical and moral standards;
- a sense of honor;
- a sense of duty and duty towards the people and state;
- tolerance, liberalism (in multinational and multi-faith Republic of Poland, this was extremely important – AMC);
- active attitude towards social life (the idea soldier – citizen)¹⁰.

All these virtues were supposed to be an elementary equipment for the officer's personality.

The school had become not only a warp of patriotism and civic duties, but also a promoter of the "knightly spirit" and professional ethics of soldiers. Its commander, and at the same time the creator of cadets education programs, Prince Adam Czartoryski, in combined military, physical and moral training, rightly saw the sources of effectiveness and valor of the leadership staff on the battlefield.

The idea of knighthood (military ethos) formed within the walls of the Knight's School survived in attitudes in subsequent generations of officer staff – it continued and developed during the Polish national uprisings and national liberation struggle (1794–1864).

In view of the above, it can be concluded without any mistake, that the military profession's ethos could be freely created in Polish society. This process was undoubtedly facilitated by the fact that the ranks of those from which candidates for the officer corps could be recruited gradually grew.

The events of the end of the 18th century in the Republic of Poland were very favorable to this. These include the provisions of the 3rd May Constitution (art. XI)¹¹, which promoted the prestige of the army and the officer, the Kościuszko Uprising (1794)¹². With regard to the Kościuszko Uprising, one can risk a statement that at that time the conditions for the implementation of many theoretical findings from the previous period fully occurred. This was due to such facts as:

- the national character of the Kościuszko army;
- the military was composed of representatives of all social strata;
- the strength of the army was based on the civic consciousness of soldiers, a moral factor played an important role.

¹⁰ Idem, *Edukacja młodzieży...*, op. cit. (chapter III).

¹¹ Constitution of 3rd May: Government Act of 3rd May – passed on 3rd May 1791. Legal act regulating the legal system of the Republic of Poland. It is commonly accepted that the 3rd of May Constitution was the first in Europe and the second in the world (after the American Constitution of 1787) modern, written constitution.

¹² Kościuszko Uprising: Polish national uprising against Russia and Prussia lasting from 24 March to 16 November 1794.

A huge role in the insurrection of 1794, in organizing the Polish national army and shaping new military customs played the commander of the uprising, General Tadeusz Kościuszko (1746–1817). His personality, socio-political views, knowledge and military experience in the struggle for the independence of the United States of America (1776–1784)¹³ affected internal relations in the insurgent army. The highest goal of the uprising was to defend the freedom of the homeland and the independent existence of the state. Above the homeland stated Tadeusz Kościuszko “nothing more expensive to have; relatives, friends, property, life are even nothing but her freedom, totality and independence”¹⁴.

The next stage perfectly conducive to the formation of the army’s ethos and its officer staff was the times of the Polish Legions in Italy¹⁵. To the ideological assumptions of the Knight’s School, the provisions of the 3rd May Constitution, the practice of the Kościuszko army, then joined strong elements of egalitarianism of the then revolutionary France. This was also facilitated by the fact that the officer’s command staff performed a number of functions that went beyond the training of soldiers. One of them – coming to the fore – was educational matters. Education focused on forming patriotic, civic attitudes among subordinates, on explaining political issues, on exposing the vision of a future free Poland. The Legions were a national and democratic army.

Formed in the 1794 uprising and in the Polish Legions in Italy, the military ethos also permeated the country, where democratic military norms and customs¹⁶ were continued and enriched in the army of the Duchy of Warsaw¹⁷. In Poland, a soldier and a legion officer was perceived as the one who would bring independence. This very factor – the high prestige of the army and officer corps can be attributed, among others, to the enormous effort of the Polish society during the period of the Duchy of Warsaw for the needs of the Napoleonic War between France and Russia in 1812¹⁸.

The ethos of the Polish army in the times of the Polish Kingdom¹⁹ and the period associated with the November Uprising of 1830²⁰, was shaped by the dominant influence of Napoleonic legend. Moreover, the army of the Kingdom of Poland, its officer staff, in

¹³ T. Korzon, *Kościuszko, biografia z dokumentów wysnuta*, GiW, Kraków–Warszawa 1894; S.P. James, *Thaddeus Kosciuszko: The Purest Son of Liberty*, Hippocrene Books, New York 1998.

¹⁴ *Pisma Tadeusza Kościuszki*, ed. H. Mościcki, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1947, p. 115.

¹⁵ Polish Legions: Polish military formations, created on the territory of Italy, whose aim was to fight for independence. They fought alongside French and Italian troops from 1797 to 1807. Created on the initiative of General Jan Henryk Dąbrowski by the French in northern Italy.

¹⁶ See. C. Godebski, *Dziennik podręczny dla podoficerów i żołnierzy, czyli Wyjątek z przepisów wojskowych dla piechoty, względem służby wewnętrznej, karności i porządku*, Drukarnia Xieży Piarów, Warszawa 1807, p. 18–19.

¹⁷ Duchy of Warsaw: the Polish state existing between 1807 and 1815. Formally independent, in fact a dependent territory subordinated to the French Empire and its ruler, to the Emperor of France Napoleon Bonaparte.

¹⁸ Russian campaign: started on 24 June and ended on 25 December 1812 ended with the defeat of France.

¹⁹ The Kingdom of Poland: the state established by decision of the Vienna Congress with the Russian Empire between 1815 and 1832; The Vienna Congress: an international conference of representatives of sixteen European countries, held from September 1814 to 9 June 1815 in Vienna. It was convened to review the territorial and political changes caused by the Napoleonic Wars and to develop new principles of European continental order.

²⁰ November Uprising (polish-russian war 1830–1831): The Polish national uprising against the Russian Empire, which broke out on the night of 29–30 November 1830 and ended on 21 October 1831. Its scope covered the Kingdom of Poland and part of the land taken by Prussia and Austria.

particular, despite unsuccessful attempts at total subordination to Russia and russification, performed specific substitute functions and identified an independent Polish state. The efforts of the tsarist command to gain Polish troops for Russian policy were not successful. The above is confirmed by military historian Wacław Tokarz writing: “All our and Russian sources agree that there has never been a closer relationship between our soldier and the one who was consistent in the Russian Kingdom, despite so many efforts from above. Our soldiers lived, for example, for months in a camp next to the Russian ones, keeping reflexively far away”²¹.

The same thing happened to the professional staff “officers of the Warsaw garrison avoided relations with their Russian colleagues”²². General Ignacy Prądzyński (1792–1850), a participant of those events in his memoirs, emphasizes that throughout the whole existence of the Kingdom of Poland there was a very visible rift between soldiers, Polish and Russian staff. Attempts at rapprochement, reconciliation, made by the Russian side, were unsuccessful²³.

The Polish Army and its staff enjoyed high prestige in the Kingdom of Poland, as evidenced by the fact that the officer’s career attracted many young people²⁴.

The army of the Polish Kingdom was a symbol of the Polish nation, the Polish state. It was a Polish army of its own spirit, as evidenced by the outbreak of the November Uprising. This was influenced by the tradition, the deep patriotism of the majority of the staff and the organic connection with the nation. Polish society repeatedly gave evidence of sentiment and commitment to its armed forces. Its hopes for the survival of Polishness and faith in regaining independence were linked with the army of the Kingdom of Poland. This was revealed during many state ceremonies, marches through the streets of Polish cities, and in Warsaw – during reviews, parades on the then Saski Square.

In the next Polish independence uprising – the November Uprising – the army ethos remained intact. Generally, the defeated independence uprising brought social conviction about:

- high professional qualities, professionalism of the command staff;
- high moral qualities and deep patriotism, with the ability to make sacrifices, up to the extreme behaviors of heroism that ended with the loss of life (e.g. the battle for Olszynka Grochowska, in the defense of Warsaw’s Praga, etc.).

Soldiers of the insurgent army were characterized by patriotism, love of freedom, courage and bravery at the battlefield. Many officers, especially young, cadets, non-commissioned officers and rank soldiers gave a personal example of generosity and sacrifice.

²¹ W. Tokarz, *Armia Królestwa Polskiego (1815–1830)*, Departament Wojskowy NKN, Piotrków Trybunalski 1917, p. 52.

²² Ibidem, p. 52–53.

²³ I. Prądzyński, *Pamiętniki*, ed. J. Moszyński, Druk. B. Gembarzewski, Kraków 1909, p. 180 (“Officers and Russian soldiers sent as instructors to various weapons (Polish) organized in the provinces, they could not get along [...] reflected differences in characters, different consciences of nations, different mental and moral inclinations”).

²⁴ See e.g. AGAD, *Dokumenty I Rady Stanu Królestwa Polskiego*, sign. 121, sheet 193, 210 (lists of military schools of the Kingdom of Poland and graduates from 1816 to 1830).

For almost a year Poles had lonely faced the greatest military power in Europe. On the battlefields of the November Uprising, the Polish divisions and regiments showed their high values in various forms of combat, clearly dominating the majority of the enemy units. Soldiers and officer staff with their bravery, maintained the honor and traditions of the units and the army. The newly formed troops also fought bravely and eagerly made up for the lack of armaments and training. Under the command of good officers gave a lot of evidence of heroism. Their morale was high. The uprising was mainly a war against Russia, fought with the friendly Prussia's attitude towards tsarist, neutrality of Austria and indifference of the seemingly friendly to Poland France and England²⁵.

In the November Uprising, the ethos of the army, the officer's ethos was enriched by the requirement to fight until the end, despite the foregone defeat. This peculiar Polish element will henceforth accompany a romantically understood group of qualities expected from a professional commander. It will be inextricably linked to the then nascent belief of hopelessness in the fight against Russia, Prussia and Austria – countries that have deprived Poland of independence by annexing its lands (1792, 1793, 1795) – while the need to take up a fight.

The last of the great Polish national uprisings – the January Uprising (1863) – did not change the image of the Polish military ethos much. It brought – like previous uprisings – a long list of unprecedented heroism of the insurgents. Despite a huge disproportion of forces – the officers and soldiers were aware of the aims of the fight and performed their duties with dedication. They were characterized by great love for their homeland, courage and valor, honor, soldierly perseverance on the battlefield, love of freedom²⁶. Due to the partisan character of the campaign, the commanding staff demonstrated independence, initiative in the course of the armed struggle, showed humanitarianism towards the civilian population and even towards the opponent (which cannot be said of the Russian officers), and was characterized by religiousness (fighting in defense of the Catholic faith)²⁷.

Sub-units in most cases operated for long periods of time in solitude, dispersion, without contact with senior commanding superiors. For this reason, discipline, faith in commanders, their authority, skills, and the routine of past years of service were often a factor of combat successes and maintaining cohesion of the fighting subunits.

The stored documents of the local and supreme authorities of the 1863 Uprising give a clear testimony that the commanding staff shone an example of generosity, discipline,

²⁵ More on the subject: *Powstanie listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne, militaria, Europa wobec powstania*, ed. W. Zajewski, PWN, Warszawa 1980; *Powstanie listopadowe 1830–1831. Geneza, uwarunkowania, bilans, porównania*, eds. J. Skowronek, M. Żmigrodzka, Ossolineum, Wrocław 1983.

²⁶ *Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863–1864*, vol. III, Drukarnia Ludowa pod zarządem Stanisława Baylego, Lwów 1889, p. 82 (Lwów 1890), p. 254–259.

²⁷ Okólnik z dn. 5 XI 1863 r. Wydziału Wojny RN (Circular of 5 XI 1863. War Department of the RN): "Prawa i przepisy obowiązujące każdego wojskowego" 1863, p. 4 – RGWIA Moscow: F.344, op. 302, j.och. 135. See e.g.: "Naprzód" 1863, 1 (przedruk fragmentów okólnika z 5 XI 1863 – reprint of fragments of a circular from November 5, 1863). See also: Instrukcja o postępowaniu wojskowym w obozach z dn. 22 V 1863, CGIA Saint Petersburg, F-1377, op. 110, j.och. 10 (department I, § 3); AGAD, Akta Powstania Styczniowego, Wydział Wojskowy, vol. 26, no. 1055, sheet 126 (okólnik z 6 XII 1863); *W czterdziestą rocznicę powstania styczniowego 1863–1903*, Lwowski Komitet Wydawniczy, Lwów 1903, p. 16–24.

patriotism, and was a model of virtues to be followed by their subordinates, just “as a Polish soldier and a citizen is good for²⁸, as the eyes of a simple soldier are always on his commander”²⁹.

A peculiar revival of the times of the Kościuszko and Legionnaire’s army was the proclamation of the principle of openness of the officer corps to all those who, would present themselves with virtue of their mind and devotion to the idea of independence. As a participant of the November Uprising, General Henryk Kamieński stated: “whoever is more courageous and prudent will be in command. An official, a butler or a manor, when he is distinguished, may be a commander”³⁰.

When evaluating the values and principles – the military ethos of the January Uprising, one can see in, among others, a number of elements referring to the past periods – the Kościuszko Uprising, the Polish Legions, the army of the Duchy of Warsaw, the November Uprising. It contains a whole range of progressive, democratic and patriotic elements. It showed high moral and combat values, deep patriotism, dedication in the fight of freedom of the officer staff and soldiers as well as all insurgent units, bringing pride and honor to the name of the Polish soldier. During the fights, the brave, tenacious, punishable, hard in service, national army was being formed. The military achievements of the unit commanded by Colonel Dionizy Czachowski (1810–1863) or the elite unit of Żuawy Death³¹, Colonel Franciszek Rochebrune (1830–1870)³² took a very important place in Polish history.

In conclusion, it seems justified to quote the words of a participant of those events – one of the commanders of the insurgent fights of 1863, Colonel Jan Stella Sawicki (1831–1911), who, recalling and evaluating the efforts of the commanding staff and volunteer soldiers in a very balanced way, authoritative because of his direct participation in the fights, wrote:

Our uprising did not know the shame of the capitulation. Throughout the whole war, not a single Polish unit laid down its arms against the enemy! [...] they did not give up. There were cases when all the insurgents in the unit died and none of them laid

²⁸ BUJ, ms. 22477; Ogólne prawidła zachowania się w powstańczej wojnie – 1863 r. (okólnik z dn. 25 VI 1863 – circular of 25 VI 1863) – CGIA Saint Petersburg, F-1377, op. 110, j.och. 15.

²⁹ Rozkaz dzienny nr 10 Wydziału Wojny RN, in 22 VII 1863 r., punkt 6 – BUJ, ms. no 22476, part V, sheet 19. – Daily Order no. 10, Division of War RN, 22 VII 1863, point 6 – BUJ, ms. no. 22476, part. V, sheet 19.

³⁰ H. Kamieński, *Wojna ludowa przez X.Y.Z. pisana w roku 1863*, Publishing house Bendlikon, Druk „Ojczyzny”, Bruksela 1866, p. 23.

³¹ The term „żuaw” – zouave – comes from the Arabic zuāwa, the name of one of the formations there. The name zouaves of death (Polish: żuawi śmierci) – referenced the oath that they would never step back or surrender. They could only win or die. The Zouaves have become one of the most important formations of the uprising, distinguished, among others, in different uniform, discipline and ceremonial admission to the ward – T. Winnicki, *Wspomnienia z powstania 1863 roku. Na marginesie pamiętników generała Antoniego Jeziorańskiego*, [in:] *Zapomniane wspomnienia*, ed. E. Kozłowski, PAX, Warszawa 1981, p. 320.

³² They are described, i.a. by A. Giller in his book: *Historia powstania narodu polskiego*, vol. 2, Księgarnia Luksemburska, Paryż 1870; *Encyklopedia wojskowa*, vol. III, ed. O. Laskowski, Biblioteka Sejmowa, Warszawa 1937, p. 63–64; I. Abramowicz, *Pamiętnik o ruchu partyzanckim w województwie grodzieńskim w 1863 r. i 1864 r.*, Publishing house Bendlikon, Druk „Ojczyzny”, Bruksela 1865, p. 3; J. Stella-Sawicki, *Szkice z powstania 1863 roku*, Macierz Polska, Kraków 1889.

down their weapons. The army of 1863 was a volunteer, opened for everyone who wanted to join it³³.

Jan Sawicki's statement encourages us to reflect on the idea of military service to the homeland and express great respect to those who wanted to join this service.

The collapse of the uprising, which in addition to the unprecedented losses had weakened the idea of independence breaks, did not destroy the ethos of the army and its officer staff of past fights. The ethos became one of the basic components of the legend, which lasted in the enslaved Polish society.

In November 1918, when the Polish state was reborn after 123 years of political non-existence, there were optimal conditions to revival the ethos of the army and its commanding staff. In the Second Republic of Poland, an officer's career – which should be emphasized – was practically available to young people, the charm of the military (officer) profession was strong – it was a “dreamlike” officer of the independent Republic during the years of national bondage³⁴. An officer enjoyed social prestige: he was proud to belong to this profession. In the eyes of the society of the Second Republic of Poland, the army and its officer staff were heirs and continuators of the glorious traditions of Polish armour.

Conclusions

The Polish people's allegiance to chivalry, to attitudes that include nobleness, righteousness, rejecting barbarism and violence in individual and social relations, commanding courage and heroism in combat, while courtesy and kindness in peacetime, was, besides the love of freedom, the basic feature of the Polish military and national ethos.

The Polish Army, the professional commanding staff, inherits the glorious traditions that were shaped by its great ancestors and war struggles. Soldiers of the Polish Army are marked in Polish history as defenders of the sovereignty and independence of their homeland. Military traditions, the soldier's ethos are the basis of the contemporary activity of the Polish Armed Forces and the esprit de corps of the professional staff. They are the source of motivation that encouraging Polish soldiers to patriotism and full devotion to the service, because as the great Polish statesman, politician, Marshal Józef Piłsudski (1867–1935) said: “Who does not respect and value his past is not worthy of respect of the present or the right to the future”³⁵.

³³ J. Stella-Sawicki, *Szkice z powstania 1863 roku*, op. cit., p. 321.

³⁴ Wider on the subject: A. Cwer, *Polskie szkoły kadeckie 1918–1939. Monografia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Siedlce 2012, p. 282. See also J. Odziemkowski, *Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, Bellona, Warszawa 1996, p. 7–30; *Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce*, vol. I, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1965, p. 234–279.

³⁵ J. Piłsudski, *Myśli, mowy i rozkazy*, ed. B. Urbankowski, Kwadryga, Warszawa 1989, p. 32 (chapter *Memory*).

Bibliography

Archives, library collections

AGAD

Dokumenty I Rady Stanu Królestwa Polskiego, sign. 121.

Akta Powstania Styczniowego, Wydział Wojskowy, vol. 26, no. 1055.

BUJ

ms. 22477.

CGIA

F-1377, op. 110, j.och. 10, 15.

RPWHA

F.344, op. 302, j.och. 135.

Studies

Abramowicz I., *Pamiętnik o ruchu partyzanckim w województwie grodzieńskim w 1863 r. i 1864 r.*, Publishing house Bendlikon, Druk "Ojczyzny", Bruksela 1865.

Brun-Brunowicz J., *Narodziny armii narodowej (1789–1794)*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1956.

Chaunu P., *Cywilizacja wieku oświecenia*, PWN, Warszawa 1993.

Cwer A., *Edukacja młodzieży w Szkole Rycerskiej Stanisława Augusta Poniatowskiego 1765–1795*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Siedlce 2011.

Cwer A., *Polskie szkoły kadeckie 1918–1939. Monografia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Siedlce 2012.

Cwer A., *История национального военного образования как предмет научных исследований в современной Польше*, [in:] *Интеллектуальная культура Беларуси: управление знаниями в контексте задач социально – экономической модернизации*, Государственное научное учреждение, Институт Философии Национальной академии наук Беларуси, Минск 2016.

Giller A., *Historia powstania narodu polskiego*, vol. 2, Księgarnia Luksemburska, Paryż 1870.

Godebski C., *Dziennik podręczny dla podoficerów i żołnierzy, czyli Wyjątek z przepisów wojskowych dla piechoty, względem służby wewnętrznej, karności i porządku*, Drukarnia Xięży Piarów, Warszawa 1807.

Handelsman M., *Konstytucje polskie 1791–1921*, Polska Składnica Pomocy Szkolnych, Warszawa 1922.

James S.P., *Thaddeus Kosciuszko: The Purest Son of Liberty*, Hippocrene Books, New York 1998.

Kamieński H., *Wojna ludowa przez X.Y.Z. pisana w roku 1863*, Publishing house Bendlikon, Druk "Ojczyzny", Bruksela 1866.

Korzon T., *Kościuszko, biografia z dokumentów wysnuta*, GiW, Kraków–Warszawa 1894.

Odziemkowski J., *Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, Bellona, Warszawa 1996.

Palczowski P., *Kolenda moskiewska*, Mikołaj Szarffenberger, Kraków 1609.

- Piłsudski J., *Myśli, mowy i rozkazy*, ed. B. Urbankowski, Kwadryga, Warszawa 1989.
- Pisma Tadeusza Kościuszki*, ed. H. Mościcki, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1947.
- Porwit M., *Duch Żołnierza*, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1925.
- Powstanie listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne, militaria, Europa wobec powstania*, ed. W. Zajewski, PWN, Warszawa 1980.
- Powstanie listopadowe 1830–1831. Geneza, uwarunkowania, bilans, porównania*, eds. J. Skowronek, M. Żmigrodzka, Ossolineum, Wrocław 1983.
- Rostworowski E., *Historia powszechna. Wiek XVIII*, PWN, Warszawa 1994.
- Stella-Sawicki J., *Szkice z powstania 1863 roku*, Macierz Polska, Kraków 1889.
- Tokarz W., *Armia Królestwa Polskiego (1815–1830)*, Departament Wojskowy NKN, Piotrków Trybunalski 1917.
- W czterdziestą rocznicę powstania styczniowego 1863–1903*, Lwowski Komitet Wydawniczy, Lwów 1903.
- Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863–1864*, Drukarnia Ludowa pod zarządem Stanisława Baylego, Lwów 1889.
- Zapomniane wspomnienia*, ed. E. Kozłowski, PAX, Warszawa 1981.
- Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce*, vol. I, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1965.

Memoirs

- Prądzyński I., *Pamiętniki*, ed. J. Moszyński, Druk. B. Gembarzewski, Kraków 1909.

Dictionaries, encyclopedias

- Encyklopedia wojskowa*, vol. III, ed. O. Laskowski, Biblioteka Sejmowa, Warszawa 1937.
- Słownik wyrazów obcych*, PWN, Warszawa 1980.

Magazines

- “Człowiek i Światopogląd” 1975, 1.
- “Naprzód” 1863, 1.
- “Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2007, 3; 2008, 3–4; 2010, 1–2.
- “Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Section: Pedagogy” 2015, 3; 2016, 1.

List of abbreviations

- AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
- BUJ – Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie
- CGIA – Russian State Historical Archives in Saint Petersburg
- PAN – Polish Academy of Sciences in Kórnik
- RGWIA – Russian State Military and Historical Archive in Moscow
- RN – National Government

Abstract

The scientific subject of this article is the issue of formation of the military ethos in Poland in the historical aspect. The ethos formed in the Polish Army contains all the most significant values that were brought to it by the essence and nature of the Polish armed forces and their own tradition. These values form the basis for its formation and existence.

Keywords: ethos, army, officer, patriotism, custom, tradition

Streszczenie

Tematem naukowym niniejszego artykułu jest problematyka kształtowania się etosu wojskowego w Polsce w aspekcie historycznym. Etos ukształtowany w Wojsku Polskim zawiera w sobie wszystkie najważniejsze wartości, jakie przyniosła mu istota i natura Polskich Sił Zbrojnych oraz ich własna tradycja. Te wartości stanowią podstawę jego powstania i istnienia.

Słowa kluczowe: etos, wojsko, oficer, patriotyzm, obyczaj, tradycja

NOTE ABOUT THE AUTHOR

Andrew Marian Cwer – doctor of Humanities, a graduate of the Military Academy of Rocket and Artillery in Toruń and the Pedagogical Faculty of the University of Warsaw, as well as post-graduate studies in the field of education organization and management. Associate of scientific and educational centers in Ukraine (Tarnopol) and Norway (Bergen, Fredrikstad, Moss). A pedagogue with many years of experience in didactic and educational activities. He is particularly interested in the history of education during the Enlightenment and the interwar period as well as Scandinavian culture. Author of several books and many Polish and foreign-language scientific and popular science studies in the field of the history of education and education.

BARTOSZ ŁUKASZEWSKI

Pontifical University of John Paul II in Krakow

Collegium Humanum

Foundation "For Our Children"

PROSOCIAL MOVEMENTS IN NORTHERN ENGLAND ON THE EXAMPLE OF GREATER MANCHESTER AND FORMER MANCHESTER UNITED PLAYERS

RUCHY PROSPOŁECZNE W PÓŁNOCNEJ ANGLII NA PRZYKŁADZIE WIELKIEGO MANCHESTERU I BYŁYCH ZAWODNIKÓW MANCHESTERU UNITED

The fact of actuality of the main parts of classic social movements divisions is obvious and the newest concept of new social movements by C. Offe¹ is strictly actual. Despite that, there should be underlined the specificity of British social movements. Especially in London (for example Brixton, West Ham, Peckham and a few other districts) social movements (also radical) were the new level of subcultural activity. On the other side in Manchester there is also noticeable wide subcultural background but the actual social movements are based also on the functional organization of free time.

The main goal of this article is focused on the following question – is it possible to develop the professional prosocial activity in the structures of social movement based on the sources of local community and wide social consciousness? In the western Greater Manchester districts like Trafford and Salford (poorer than the other districts) the role of MUFC and its players is main and symbolic.

1. Social movements – definitional base

The traditional definition of social movement is based on the direction of activity – structure connected with chosen group/groups or wider community organized for “make a change”². We can describe the differences between social movements by analysis of characteristic of main aims of chosen movements. So, there are three main types of social movements³:

¹ C. Offe, *New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics*, “Social Research” 1985, 52(4), p. 817–868.

² See idem, *Nowe ruchy społeczne: przekraczanie granic polityki instytucjonalnej*, [in:] *Socjologia. Lektury*, eds. P. Sztompka, M. Kucia, Znak, Kraków 2009, p. 218–224, see also P. Sztompka, *Ruchy społeczne – struktury in statu nascendi*, [in:] *Socjologia. Lektury*, op. cit., p. 225.

³ H. Blumer, *Collective Behavior*, [in:] *Principles of Sociology*, ed. A. McClung Lee, Barnes & Noble, New York 1969, p. 65–121.

- reformist/reformative;
- revolutionary;
- expressive.

Referring to the first point it should be claimed that reformist/reformative social movements don't situate the goal of their activity around the holistic, structural/system changes. Even if leaders of chosen movement are formulating their demands with radical point of view, radical resonance and conflictual attitude, the goal is focused on trying to change only the concrete part of social reality⁴. Referring to the second point it should be noticed that revolutionary movements are going to radical, holistic social changes, even if this aim implies destroying of present shape of social structure, socioeconomic factors, political system, culture. These movements are situating their goal not only with focused on change of part of social reality but on change (by any means necessary) the whole social reality⁵. The last of above-mentioned types of social movements – expressive movements – are based on the need of expression of their members and are not going to change whole social reality. This type of movement is based on chosen parts of social relations and chosen ways of activity, especially cultural forms. So, the radical social movements are strictly one of above-mentioned types – revolutionary movements and can be noticed also in the reformist/reformative field of analysis of the whole social movements phenomenon. There is one main condition connected with way of perception of the social reality of leaders and members of the movement to recognize social movement as a radical – perception of the state as a total institution⁶.

Specific of the today's postmodern era – New Social Movements (NSM) – are autonomous and syncretic but have also – connected with this variables – problems with well defined point of reference. Network⁷ activities and horizontal structure ensures the wide range of supporters but also determines their partly accidental character⁸. Their activity can be also reformist/reformative, revolutionary⁹ and expressive¹⁰.

So, in reference to above mentioned analysis we can see prosocial elements of activity in the all three types of social movements but the reformative social movement is the key form of organization to equalize development opportunities (especially for youth/adolescents). The activities of the former MUFC's football players called "Class of '92" and their supporters and participants in selected actions and projects have strictly reformative character based on the social capital understanding. Players like Scholes, Neville brothers or Butt

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

⁶ About the total institutions and their definitional base see E. Goffman, *Instytucje totalne*, transl. O. Waśkiewicz, J. Łaszcz, GWP, Sopot 2011, p. 14.

⁷ In terms of the concept of the "network society".

⁸ See among others E. Laclau, *New social movements and the plurality of the social*, [in:] *New social movements and the state in Latin America*, ed. D. Slater, CEDLA, Amsterdam 1985, p. 27–42.

⁹ Or counterrevolutionary, especially in the field of the "new right movement".

¹⁰ The examples of new social movements are, among others, ecological movement, pacifist movement, human rights movement, free production and distribution of products movement, in chosen examples connected with radical left and anarchist movement, see C. Offe, *Nowe ruchy społeczne...*, op. cit., p. 221–224.

are the “sons of Manchester” and a great example for members of local community which is based on the MUFC’s supporters.

2. Nonreactive research foundations

The analysis focused on the method of visual sociology¹¹ contains 167 photos made in the center of Manchester and Trafford, Salford, Chorlton-on-Medlock and Gay Village districts in September 2022 (19–21.09.2022).

The structure of analysis is based on the concept of semantic field¹². Research contains the four main blocks of content:

- activity;
- solidarity;
- dignity;
- contestation.

3. Research results

The noticed range of meanings (point of view) and messages on streets (slogans and posters on walls) is presented below.

Table 1

Differentiation of meanings and messages on streets in Manchester			
Activity	Solidarity	Dignity	Contestation
15	10	10	10

Source: own elaboration.

The motivational activity meanings are the most visible in the Manchester’s urban space, dignity, contestation and solidarity meanings are also visible but in the narrower range.

3.1. Activity meanings and messages

Activity meanings and messages are based on the example of famous football players from MUFC, their ability to hard work and consequence in action. This attitudes are the foundation also of the meanings and motivational slogans which are not connected with the example of MUFC’s players. In 2014 former players called “School of ‘92” – P. Scholes, D. Beckham, R. Giggs, N. Butt, G. Neville and P. Neville took ownership and management over Salford City Football Club¹³ with the wide support from local community. In 2017, three years

¹¹ See for example K.T. Konecki, *Wizualne wyobrażenia. Główne strategie badawcze w socjologii wizualnej a metodologia teorii ugruntowanej*, “Przegląd Socjologii Jakościowej” 2005, 1(1), p. 43.

¹² See R. Robin, *Badanie pól semantycznych: doświadczenia Ośrodka Leksykologii Politycznej w Saint-Cloud*, [in:] *Język i społeczeństwo*, ed. M. Głowiński, Czytelnik, Warszawa 1980, p. 205–282, see also E. Finegan, *Language: Its Structure and Use*, Cengage Learning, Boston 2011, p. 136–137.

¹³ See: <https://salfordcityfc.co.uk> [13.12.2022].

after the above-mentioned example of Salford City Football Club, the “School of ‘92” co-founded the University Academy 92¹⁴ for equalize the development opportunities for the youth from Trafford district.

Picture 1. “Success starts here” (Salford City Peninsula Stadium, Salford, Manchester, 20.09.2022)

Source: author’s own collection.

Picture 2. “Class of ‘92” (Old Trafford Stadium, Trafford, Manchester, 20.09.2022)

Source: author’s own collection.

¹⁴ See: <https://ua92.ac.uk> [13.12.2022].

Picture 3. University Academy 92 (Trafford, Manchester, 20.09.2022)

Source: author's own collection.

Picture 4. Paul Scholes, Roy Keane and author (Salford City Peninsula Stadium, Salford, Manchester, 20.09.2022)

Source: author's own collection.

Picture 5. "We discover, we innovate, we shape the world" (University of Manchester, Chorlton, Manchester, 20.09.2022)

Source: author's own collection.

3.2. Dignity meanings and messages

Dignity meanings in the period of research were connected above all with the funeral of Queen Elizabeth II.

Picture 6. Queen Elizabeth II street obituary (Center of Manchester, 19.09.2022)

Source: author's own collection.

Dignity meanings without the connections with the figure of Queen Elizabeth II were based on the historical tragedy of Matt Busby's MUFC team.

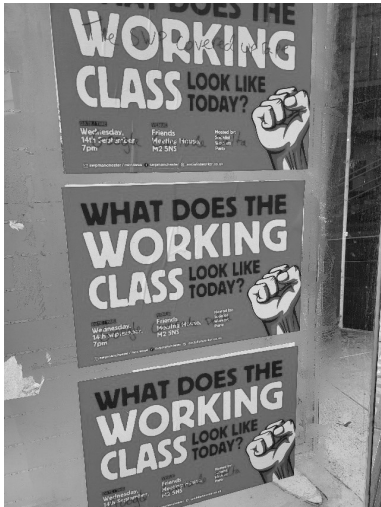

Picture 7. Commemorative clock in the Old Trafford Stadium (Old Trafford Stadium, Trafford, Manchester, 20.09.2022)

Source: author's own collection.

3.3. Solidarity meanings and messages

Majority of the solidarity meanings is based on the radical leftist point of view connected with the activity of the radical left social movements.

Picture 8. "Working class" (Center of Manchester, 19.09.2022)

Source: author's own collection.

3.4. Contestation meanings and messages

Contestation meanings contains mostly LGBT/queer activism slogans.

Picture 9. "Sexquisite" (Center of Manchester, 21.09.2022)

Source: author's own collection.

4. Conclusions

The analysis based on collected data leads to the following conclusion: creation of prosocial movement is possible and more simple when the source of social capital¹⁵ has the community origin in the great success of the community members. This type of situation dynamically expands the scope of social ties, as well as the network of cooperation for the common good. The example of Greater Manchester and former MUFC's players called "School of '92" should be disseminated internationally.

Bibliography

- Alexander C., *The culture question: a view from the UK*, "Ethnic and Racial Studies" 2016, 39.
- Blumer H., *Collective Behavior*, [in:] *Principles of Sociology*, ed. A. McClung Lee, Barnes & Noble, New York 1969, p. 65–121.
- Brown T.S., *Subcultures, Pop Music and Politics: Skinheads and "Nazi Rock" in England and Germany*, "Journal of Social History" 2004, 38.
- Finegan E., *Language: Its Structure and Use*, Cengage Learning, Boston 2011.
- Goffman E., *Instytucje totalne*, transl. O. Waśkiewicz, J. Łaszcz, GWP, Sopot 2011.
- <https://ua92.ac.uk> [13.12.2022].

¹⁵ About the specificity of the social capital see for example R. Putnam, R. Nanetti, *Demokracja w działaniu: tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, transl. J. Szacki, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1995, p. 258.

<https://salfordcityfc.co.uk> [13.12.2022].

Konecki K.T., *Wizualne wyobrażenia. Główne strategie badawcze w socjologii wizualnej a metodologia teorii ugruntowanej*, "Przegląd Socjologii Jakościowej" 2005, 1(1).

Laclau E., *New social movements and the plurality of the social*, [in:] *New social movements and the state in Latin America*, ed. D. Slater, CEDLA, Amsterdam 1985, p. 27–42.

Offe C., *New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics*, "Social Research" 1985, 52(4).

Offe C., *Nowe ruchy społeczne: przekraczanie granic polityki instytucjonalnej*, [in:] *Socjologia. Lektury*, eds. P. Sztompka, M. Kucia, Znak, Kraków 2009, p. 218–224.

Putnam R., Nanetti R., *Demokracja w działaniu: tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, transl. J. Szacki, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1995.

Robin R., *Badanie pól semantycznych: doświadczenia Ośrodka Leksykologii Politycznej w Saint-Cloud*, [in:] *Język i społeczeństwo*, ed. M. Głowiński, Czytelnik, Warszawa 1980.

Sztompka P., *Ruchy społeczne – struktury in statu nascendi*, [in:] *Socjologia. Lektury*, eds. P. Sztompka, M. Kucia, Znak, Kraków 2009.

Worley M., *Shot By Both Sides: Punk, Politics and the End of 'Consensus'*, "Contemporary British History" 2012, 26.

Abstract

The following article is focused on the verification of the prosocial potential of social movements in northern England with the emphasized role of the social movements in Manchester's agglomeration called Greater Manchester. The activities of a few legendary football players from the Manchester United Football Club (so called "Class of '92" – Paul Scholes, David Beckham, Ryan Giggs, Nick Butt, Garry Neville, Paul Neville) and their later partners from football team (for example Roy Keane) were presented as the example of prosocial movement based on the sources of local community. Their projects after the retirement were managed with prosocial attitude to equalize development opportunities of young people from Trafford and Salford districts (poorer districts of Greater Manchester). The research base is constructed according to the visual sociology concept and contains also photo from the meeting with Paul Scholes and Roy Keane during the Salford City – Accrington Stanley match in Football League Trophy.

Keywords: prosocial movements, Manchester, Greater Manchester, Manchester United, northern England

Streszczenie

Słowa kluczowe: ruchy prospołeczne, Manchester, Greater Manchester, Manchester United, północna Anglia

List of abbreviations

NSM – New Social Movements

MUFC – Manchester United Football Club

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Dr Bartosz Łukaszewski – Pontifical University of John Paul II in Krakow, Collegium Humanum, Foundation “For Our Children”, academic lecturer, analyst, social activist, media commentator. Member of the Management Board and Chairman of the Scientific Council of the “For Our Children” Foundation, scientific expert of the Institute for Catholic Church Statistics. In the years 2014–2019, the head of the Youth Club “Alternatywa” (a specialist day support facility), currently the coordinator of the programs implemented in the above-mentioned facility, in the years 2015–2019 the chairman of the Committee for Solving Alcohol Problems – Bemowo District, as well as the Bemowo District Social Dialogue Committee, since 2021 expert of the Polish Accreditation Committee. The main direction of scientific interests and research projects is the analysis of contemporary society (mainly youth and family environment) in the light of post-industrial changes.

ПЕТРИШИН ЛЮДМИЛА ЙОСИПІВНА

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри
соціальної роботи і менеджменту соціокультурної діяльності
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка, Україна
ORCID: 0000-0002-4506-1523

ОЛІЙНИК ГАЛИНА МИХАЙЛІВНА

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи і менеджменту
соціокультурної діяльності
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка, Україна
ORCID: 0000-0002-8279-7433

**ОСНОВОПОЛОЖНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ МОЛОДІ ЗАСОБАМИ
WORKSHOPS (РЕФЛЕКСИВНИЙ ПОГЛЯД)**

FUNDAMENTAL ASPECTS OF THE FORMATION OF SOCIAL ACTIVITY
YOUNG TOOLS WORKSHOPS (REFLECTIVE VIEW)

PODSTAWOWE ASPEKTY KSZTAŁTOWANIA AKTYWNOŚCI SPOŁECZNEJ
MŁODZIEŻY POPRZEZ WORKSHOPS (ANALIZA REFLEKSYJNA)

Постановка проблеми

Викликами у створенні рівних можливостей для молоді, її інтегрованості в суспільне життя України є брак суб'єктності, низький рівень обізнаності про різноманітність способів життя різних груп молоді, існуючі бар'єри для включення молоді в соціальне, громадське життя та забезпечення професійної реалізації молоді в Україні.

До основоположних аспектів формування соціальної активності молоді в Україні ми можемо віднести є такі чинники: забезпечення рівних можливостей для самореалізації молоді; запобігання і протидія стереотипам та дискримінації; сприяння гендерній рівності, взаємній повазі серед молоді та розширення обізнаності про культурне різноманіття та способи життя молоді; забезпечення гендерної рівності у трудових відносинах; розвиток волонтерської діяльності та мобільності молоді в межах України та в партнерстві з іншими державами; забезпечення участі молоді у міжнародних молодіжних обмінах, зокрема у рамках програм Ради Європи та Європейського

Союзу; формування серед молоді розширеного поняття української ідентичності, яке базується не тільки на походженні, а й на цінностях та виборі; залучення молоді, у тому числі молодих іммігрантів, закордонних українців, іноземців, які мають інтерес до української культури, у соціальне, економічне, культурне життя України; підтримка та заохочення осіб з інвалідністю до повноцінної участі в економічному, соціальному та громадському житті; реалізація проектів та здійснення заходів для підготовки молоді до самостійного життя; проведення суспільно-просвітницьких кампаній, спрямованих на виховання у громадян поваги до прав осіб з інвалідністю та заохочення позитивних уявлень про осіб з інвалідністю і кращого розуміння їх суспільством; підтримку та заохочення молоді із сімей, які опинилися під загрозою бідності та соціальної ізоляції, для інтеграції та повноцінної участі у соціальному, громадському та економічному житті; реінтеграцію молоді, яка проживає на тимчасово окупованих територіях України, та з числа внутрішньо переміщених осіб до культурного, інформаційного, освітнього простору України; запровадження ефективних соціально-гуманітарних механізмів інтеграції до соціального, громадського та економічного життя молоді, яка проживає на тимчасово окупованих територіях України; залучення молоді, яка проживає на тимчасово окупованих територіях України, та з числа внутрішньо переміщених осіб до активного суспільного життя в Україні; соціальна адаптація молоді, яка відбула покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк; сприяння здійсненню заходів, спрямованих на удосконалення механізмів забезпечення молоді житлом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Соціальна активність особистості – це свідомо і цілеспрямована діяльність особистості та її соціально-психологічна якість, яка є діалектично взаємозумовленою, визначає і характеризує ступінь або міру персонального впливу суб'єкта на предмет, процеси і явища навколишньої дійсності.

Окремі аспекти зазначеної проблеми відображені в низці робіт науковців. Наукові підходи до вивчення соціальної активності молоді ґрунтуються на концептах, викладених у працях О. Акімової, В. Галузяк, Т. Рогової, Л. Савенкової, В. Суворова, В. Фрицюк, В. Штифурак, Г. Щукіної, О. Ярошинської. Дослідники аналізують «соціальну активність» як сукупність форм людської діяльності, свідомо орієнтовану на вирішенні завдань, які постають перед суспільством, соціальною групою в цей період, що може виявлятися в різних сферах – освітній, трудовій, культурній, патріотичній, громадянській. Визначають, що соціальна активність формується і розвивається завдяки внутрішнім силам особистості під впливом зовнішніх факторів, а її результатом є засвоєння соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються якості особистості, поведінка у побуті, мова, здатність до творчості, сприйняття і засвоєння культури свого народу.

Теоретичні та методичні аспекти використання workshops у навчально-виховній діяльності та формуванні соціальної активності стали предметом дослідження таких учених (С. Дубяг, К. Кучин, М. Скрипник, Т. Яценко та ін).

Формулювання мети статті. Науково-теоретичний аналіз проблеми соціальної активності молоді засобами workshops.

Виклад основного матеріалу

У сучасних умовах соціального розвитку, соціальну активність молоді можна активізувати засобами воркшопу та інтернету. У даному контексті, перш за все слід розглянути категорію workshops, адже починаючи з 50-х рр. XX ст. у Німеччині у сфері освіти дорослих почались спроби впроваджувати нові форми навчання з такими особливостями: зменшення домінуючої ролі викладача, використання у навчальній діяльності взаємодії учасників, спроби зробити навчання цікавішим, цілісним і практично орієнтованим.

Саме у цей період з'являється нова форма навчання – «workshops», яка зосереджує увагу на тому, що всі учасники повинні бути активними і самостійними. Дослідники С. Дубяга, К. Кучина, М. Скрипник зазначають, що workshops – це динамічне навчання, яке відбувається завдяки власній активній роботі учасників, при цьому акцент робиться на отриманні динамічного знання, при цьому учасники самостійно визначають цілі навчання, розділяють з ведучим відповідальність за свій навчальний процес.

У концепції workshops поєднуються різні напрямки: дослідження малих груп у Тевістоці (Великобританія) і в Національних тренінгових лабораторіях (США); гуманістична психологія; нейропсихологія. Ця форма навчання може використовуватись для різноманітних цілей і навчальних програм. Саме воркшоп у даному контексті розглядається як інтенсивний навчальний захід, під час якого учасники навчаються завдяки власній активності, а теоретичні відомості – відіграють незначну роль.

Розглядаючи воркшоп як інтенсивний навчальний захід Т. Яценко, у свою чергу, пропонує використовувати сім стратегій привертання уваги під час проведення воркшопу:

1. Лінгвістична стратегія: почніть проголошувати звук «шшш...» і нехай кожен з Вам по одному поступово приєднуються до інших. У такій ситуації відбувається згуртування групи.
2. Ритмічно-музична стратегія: ведучий відбиває рукою чіткий ритм, а слухачі повторюють за ним.
3. Кінестетична стратегія: ведучий піднімає руки догори, потім – руки в боки і опускає їх. Слухачі повинні відображати всі рухи.
4. Просторово-візуальна стратегія: повернутись до слухачів спиною і «написати» у повітрі слово «увага».
5. Логіко-математична стратегія: ведучий зображує «живий годинник». Рука – секундна стрілка, яка показує – скільки секунд потрібно групі, щоб підготуватись до роботи.

6. Міжособистісна стратегія: ведучий повинен прошепотіти слухачу на вухо «Я хочу розпочати», слухач передає це іншому і так далі.
7. Внутрішньо-особистісна стратегія: слухачі закривають очі і роблять три глибоких вдихи .

У науковій теорії та практиці воркшоп загалом асоціюється з такими поняттями, як: творча діяльність, активність, експеримент, ризик, зміни, демократичне прийняття рішень, цілісність навчання, самовираження, внутрішні зміни, позитивна взаємодія.

Зауважимо, що у процес розвитку соціальної активності воркшоп застосовується як ігрова інноваційна методика роботи, спрямована на реорганізацію свідомості в обхід стандартних, нормованих моделей і шаблонів звичайного мислення, які, зазвичай, задають всю динаміку соціальної активності молоді. Окрім того у практику проведення воркшопу впроваджують ряд навчальних методик, а саме мозковий штурм, дискусію, рольові ігри, креативні техніки та методики, тренінги, відеоконференції, фокус-групи, групові дискусії; метод проектів.

Комплексне використання означених методик дозволяє проводити формування соціальної активності молоді у ряді напрямів, зокрема: вихованні соціально активної особистості, здатної виконувати функції громадянина України й водночас, спілкуватися в багатокультурному середовищі; особистості, яка володіє нормами моралі свого народу, його національною культурою, традиціями, звичаями; особистості, яка уміє ставити цілі та досягати їх, працювати в команді й здатна до високоефективної праці у суспільстві.

Workshop використовується, щоб допомогти змінити відношення слухачів; дозволити молоді побачити наслідки своїх дій стосовно інших; дати можливість побачити, як інші можуть почуватися\поводитися у визначеній ситуації; створити безпечне оточення, в якому учасники можуть розглядати такі проблеми, які в реальному житті їм може бути незручно обговорювати; дозволити слухачам розглянути альтернативні підходи в роботі із ситуаціями.

Систематизуючи підходи до розуміння та використання workshopss зазначимо, що у процесі розвитку соціальної активності молоді workshopss як ігрова інноваційна методика має певні переваги над традиційними методами, серед яких можна означити такі: тривала актуальна та соціально-значуща діяльність; включає різні види роботи, які дають можливість формувати та розвивати соціальну активність; передбачає прийняття на себе різних ролей учасниками, як, наприклад, модератор, член команди, делегат якоїсь країни, адміністратор, журналіст та ін.; учасники workshop можуть бути різного віку та незнайомі один з одним та модератором; практика роботи та участі у workshops розвиває у молодих людей соціальну активність, спонукає до публічних виступів (як підготовлених так та спонтанних); результат workshops є соціально-значущим продуктом – акція, проект, дискусія, дебати, дослідження, постер та ін.; це імітація реальної професійної діяльності необхідних для успішної кар'єри у майбутньому.

У процесі наукового пошуку нами був розроблений workshops «Відкрий себе, стань активною особистістю», для активізації соціальної активності молоді, що дозволяло

молоді за короткий термін освоїти альтернативні розумові моделі, і отримати навички, мислити більш багатомірно, вільно і креативно, діяти більш соціально активно та найкраще підготуватись до майбутньої професійної діяльності в сучасних умовах. Тестування учасників workshops дозволило визначити ступінь ефективності та успішності проведеної роботи в активізації соціальної активності молоді.

Структура workshops «Відкрий себе, стань активною особистістю» полягала у тому, що він розрахований на 2 годин, у тому числі онлайн роботи, 1 годину самостійної роботи; рекомендована кількість учасників: 8–10 осіб. Метою workshops було визначено такі вміння: вільно висловлювати свої думки, долати невпевненість у собі, володіти своїми емоціями, налаштовуватися на позитив; діяти соціально активно; розвивати навички командної роботи, невербального спілкування. Організаційна частина передбачала: привітання, знайомство, основну частину (4 вправи), підсумок, рефлексію яка була побудована на притчі «Зграя».

По завершенні проведення workshops учасникам пропонувалося пригадати перебіг роботи workshop, актуалізувати отриману інформацію і спланувати п'ять своїх основних дій, які вони зроблять після воркшопу для підвищення ефективності своєї соціальної активності; окрім того було проведено підсумкове анкетування учасників на визначення ефективності та задоволеності проведеним workshops.

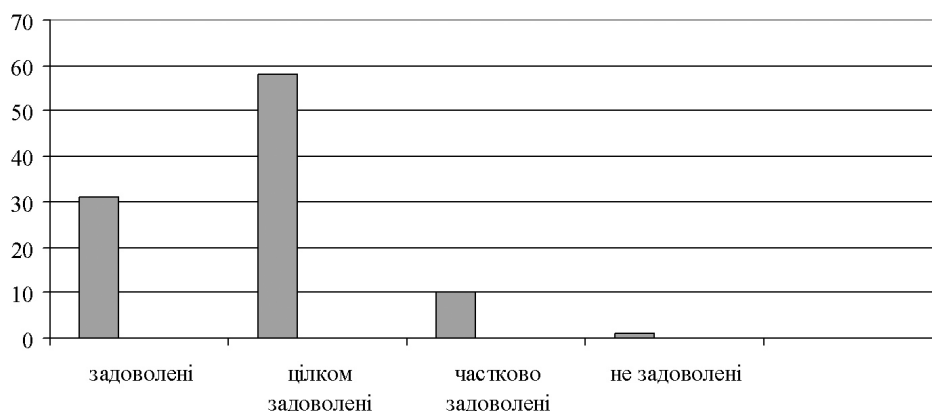

Рис. 1. Ефективність та задоволеність проведеним workshop

Джерело: власне дослідження авторів.

Результати проведеного workshops у формуванні соціальної активності молоді довели корисність і високу продуктивність проведеного воркшопу в аспекті розвитку соціальної активності молоді. Це виявилось у прагненні до активної самореалізації, самоосвіти і накопиченні теоретичних знань, вмінні вільно висловлювати свої думки, долати невпевненість у собі, володіти своїми емоціями, налаштовуватися на позитив; діяти соціально активно; розвивати навички командної роботи, невербального спілкування.

Висновки

Науково-теоретичний аналіз проблеми формування соціальної активності молоді засобами workshops, дозволяє констатувати, що вона у більшій мірі має бути націлена на розуміння категорії workshops як ігрової інноваційної методики, спрямованої на реорганізацію свідомості в обхід стандартних, нормованих моделей і шаблонів звичайного мислення, які, зазвичай, задають всю динаміку соціальної активності молоді. Цей вид роботи розкриває величезні можливості для формування різноманітних компетенцій сучасної молоді. Ігровий workshops ставить завдання дозволити молоді за короткий термін освоїти альтернативні розумові моделі, і отримати навички, що дозволяють мислити більш багатомірно, вільно і креативно, діяти більш соціально активно та найкраще готує їх до майбутньої професійної діяльності в сучасних умовах.

Для оптимізації процесу розвитку соціальної активності молоді пропонуємо запроваджувати молодіжні школи інноваційного характеру – «Хаби соціальної активності», у яких молоді люди отримають можливість спілкуватись з активними громадськими діячами та використовувати інтерактивні форми навчальної діяльності які б сприяли формуванню активної громадянської позиції сучасної молоді в умовах євроінтеграції.

Список використаних джерел

- Дубяга С., Кучина К., *Формування соціальної активності майбутніх учителів засобами соціальних проєктів*, http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/1301/1/Дубяга%2C%20Кучина_Тези.Pdf [8.08.2022].
- Косовець В.І., *Розвиток соціальної активності молоді в умовах соціокультурного середовища села: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.05*, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ 2009.
- Козубовська І.В., Смук О.Т., *Розвиток соціальної активності майбутніх соціальних працівників у процесі професійної підготовки*, «Norwegian Journal of Development of the International Science» 2021, 2(57).
- Лященко Л., *Зміни соціокультурного середовища в Україні і значення емоційної зрілості молоді*, Рідна шк, Київ 2003.
- Петришин Л.Й., *Формування креативності майбутніх соціальних педагогів: теоретико-методичний аспект: монографія*, Астон, Тернопіль 2014.
- Яценко Т.С., *Активне соціально-психологічне навчання: теорія, процес, практика*, Вид-во НАПВУ, Хмельницький 2002.

Анотація

Стаття присвячена науково-теоретичному аналізу проблеми формування соціальної активності молоді засобами воркшопу. Визначено основоположні аспекти формування соціальної активності молоді в Україні та конкретизовано чинники активізації соціального розвитку особистості. Обґрунтовано необхідність впровадження workshops в освітній процес та зазначено, що він сприятиме мислити більш багатомірно, вільно і креативно, діяти більш

соціально активно та успішно готуватиме до майбутньої професійної діяльності в сучасних умовах.

Ключові слова: науково-теоретичний аналіз, соціальна активність, соціокультурний розвиток, workshops, формування, чинники

Abstract

The article is devoted to the scientific and theoretical analysis of the problem of forming the social activity of youth by means of a workshop. The fundamental aspects of the formation of social activity of youth in Ukraine are defined and the factors of activation of the social development of the personality are specified. The need to introduce workshops into the educational process is substantiated and it is stated that it will help to think more multidimensional, freely and creatively, act more socially actively and successfully prepare for future professional activity in modern conditions.

Keywords: scientific and theoretical analysis, social activity, socio-cultural development, workshops, formation, factors

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest naukowej i teoretycznej analizie problemu formowania aktywności społecznej młodzieży za pomocą warsztatów zajęciowych. Materiał ukazuje podstawowe aspekty formowania osobowości młodzieży w oparciu o warsztaty pracy twórczej. Udowodniono potrzebę – konieczność – prowadzenia tej formy aktywności społecznej młodzieży, która pozwala myśleć bardziej wielowymiarowo, swobodnie i twórczo, aktywniej działać społecznie i skutecznie przygotowywać się do przyszłej aktywności zawodowej.

Słowa kluczowe: analiza naukowa i teoretyczna, aktywność społeczna, rozwój społeczno-kulturalny, warsztaty, formacja, czynniki

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Петришин Людмила – доктор педагогічних наук. Випускниця Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Науково-педагогічний працівниця, професорка, Професорка кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Цікавиться питаннями, пов'язаними з історією педагогіки, соціальною педагогікою, креативною педагогікою та інноваційними педагогічними технологіями. Автор 2 одноосібних монографій та 6 колективних монографій, 8 навчально-методичних посібників та 168 статей, більшість з яких опубліковано в провідних фахових журналах, 3 статті Web of science.

Олійник Галина Михайлівна – кандидат педагогічних наук. Випускниця Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Науково-педагогічний працівник, доцентка кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Цікавиться питаннями, пов'язаними з соціокультурною анімацією та організацією освітньо-дозвілєвої роботи. Автор понад 80 наукових публікацій, 3 навчально-методичні посібники, 2 статті Web of science.

ЯКОВИШИН РУСЛАН ЯРОСЛАВОВИЧ

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки і психології та інклюзивної освіти
Тернопільського обласного комунального інституту
післядипломної і педагогічної освіти
ORCID: 0000-0002-7882-6545

СИДОРСЬКА ОКСАНА ЯРОСЛАВІВНА

магістер методист центру виховної роботи,
захисту прав дитини та громадянської освіти
Тернопільського обласного комунального інституту
післядипломної і педагогічної освіти

**МЕТОДИ І СПОСОБИ ПРОФІЛАКТИКИ, А ТАКОЖ
КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ
В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ**

METHODS AND WAYS OF PREVENTION AND CORRECTION OF DEVIANT
BEHAVIOR OF YOUTH IN THE EDUCATION PROCESS

METODY I SPOSOBY PROFILAKTYKI ORAZ KOREKTY ZACHOWAŃ
DEWIACYJNYCH MŁODZIEŻY W PROCESIE KSZTAŁCENIA

Актуальність теми

На сьогоднішній день проблема девіантної поведінки є дуже актуальною, найбільше девіація проявляється в періоди перетворень суспільних систем, коли руйнуються застарілі норми, цінності, стереотипи і люди втрачають орієнтири. Зміни соціальних цінностей, які відбуваються в період реформування політичного та соціально-економічного життя країни, відображаються на всьому населенню України. Проте, на думку соціологів, психологів та медиків найбільш незахищеними є підлітки, молодь та «трудові сім'ї». Проблеми виховання молоді, які мають певний ступінь соціальної захищеності і соціальної дезадаптації на сьогодні стоять дуже гостро. Це пов'язано з тим, що дезадаптовані діти, які складають так звану групу ризику, часто належать до малозабезпечених, неповних чи «проблемних» сімей.

Недоліки сімейного виховання породжують проблеми при навчанні в школі, конфлікти з педагогами і як наслідок, соціальну дезадаптацію юнака. Аналіз стану кримінальних справ показує, що за останні десять років злочинність серед молодих

людей збільшилася в декілька раз, підвищується агресивність, при здійсненні правопорушень.

Виходячи з результатів соціологічних досліджень, спеціалісти представляють факти насилля та жорстокості по відношенню до дітей, особливо з боку батьків, вчителів, опікунів, вихователів. Саме через це проблема профілактики і корекції девіантної поведінки дуже актуальна для сучасного стану нашого суспільства. Вона має допомогти суспільству відновити контроль за поведінкою, запобігти його розпаду, нейтралізувати відцентрові тенденції.

Постановка проблеми

Суттєвою перешкодою для сучасного виховання є розвиток та поширення негативних явищ, які спричиняють зростання антисоціальних проявів особистості, виникнення різноманітних девіантних та делінквентних форм поведінки (вживання алкоголю, наркотиків, крадіжки, злочини тощо), що призводять до деградації особистості та зумовлюють необхідність вивчення цієї проблеми.

Аналіз спеціальної літератури дає змогу виявити суперечність проблеми девіантної поведінки неповнолітніх – невідповідність традиційних методів виховання сучасній соціальній ситуації, в якій перебувають діти, що і призводить у багатьох випадках до виникнення різних проявів девіацій.

Сьогодні в суспільстві відбуваються зміни, які потребують переосмислення та заміни сталих систем, тому проблема девіантної поведінки підлітків вимагає дослідження методологічних аспектів, пошуку альтернативних форм роботи з неповнолітніми. Крім того, існуючі програми профілактики й корекції такої поведінки розраховані на вже сформовані відхилення, при цьому в них недостатньо уваги приділено комплексній роботі з підлітковою групою в цілому, у якій перебувають діти з відхиленнями у поведінці.

Проблему девіантної поведінки підлітків достатньо вивчено, проте її актуальність анітрохи не зменшилась. За останні роки складної соціально-економічної ситуації в Україні спостерігається динаміка стрімкого поширення різних аспектів девіантної поведінки. Тенденції зростання кількості неповнолітніх з девіантною поведінкою свідчать про нагальну потребу залучення до її профілактики ширшого кола професійних фахівців. В даний час практичною діяльністю по запобіганню девіантної поведінки в переважній більшості займаються працівники правоохоронних органів, тобто переважає правнича профілактична діяльність. Поряд з цим, майже без уваги залишається соціально-педагогічний аспект цієї проблеми. Одна з причин зазначеного полягає у відсутності цілеспрямованої підготовки майбутніх соціальних педагогів та соціальних працівників до здійснення профілактики та реабілітації девіантної поведінки.

Мета статті – висвітлити соціально-педагогічні аспекти девіантної поведінки підлітків, методи та способи профілактики та корекції девіацій.

Виклад основного матеріалу. Під девіантною (від лат. *Deviatio* – відхилення) поведінкою в соціології розуміють дії та вчинки людей, соціальних груп, що суперечать соціальним нормам чи визначеним шаблонам і стандартам поведінки¹. Сутність девіантної поведінки полягає в недотримуванні вимог соціальної норми, у виборі іншого, ніж вона прописує, варіанту поведінки в тій чи іншій ситуації, що призводить до порушення ступеня взаємодії особистості й суспільства, соціальної групи й суспільства, особистості й групи.

Слід зазначити, що відхилення від норми (права, культури, моралі, спілкування тощо) у поведінці можуть трактуватися як позитивні, так і негативні.

Позитивні девіації характеризують нестандартну особистість, для якої характерними є оригінальні, творчі ідеї, що мають суспільну значущість, загалом свідчать про успішний процес соціалізації та відіграють позитивну роль у прогресивному розвитку суспільства².

Негативні девіації поведінки пов'язані з тим, що особистість не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватися до моральних цінностей і норм поведінки, які відповідають вимогам суспільства, хоча й може досить добре знати ці норми. У цьому випадку процес соціалізації особистості є порушеним, що проявляється у незбалансованих психічних процесах, неадаптованості, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді уникання морального й естетичного контролю за власною поведінкою³.

Ольга Змановська виділяє такі характерні ознаки девіантної поведінки:

- багаторазові, тривалі порушення не будь-яких, а найважливіших норм для певного суспільства на цей час;
- поведінка зумовлена загальною спрямованістю особистості, а не є наслідком кризової, нестандартної ситуації;
- поведінка супроводжується різноманітними проявами соціальної дезадаптації, викликає негативну оцінку з боку інших людей;
- поведінка не ототожнюється з психічними захворюваннями чи патопсихологічними станами, хоча за певних умов може набувати патологічних форм (алкоголізм, наркоманія тощо);
- результатом поведінки є заподіяння реальної шкоди самій особистості чи оточуючим; – має виразну індивідуальну, вікову та статеву своєрідність. Так, не можна назвати девіантною поведінкою вживання нецензурних слів трьохрічною дитиною⁴.

В основі девіацій часто-густо лежить конфлікт цінностей, інтересів, розходження потреб, деформація способів їх задоволення, помилки у вихованні, негативний

¹ М.П. Лукашевич, М.В. Туленков, *Спеціальні та галузеві соціологічні теорії*, Издательство Каравела, Київ 2004, с. 14.

² О.І. Бондарчук, *Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій*, Издательство МАУП, Київ 2006, с. 88.

³ Н.А. Андреев, Ю.В. Тараканов, *Асоциальное поведение несовершеннолетних*, Издательство Знание, Самара 2001, с. 154.

⁴ О.В. Змановская, *Девіантологія*, Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПНУ, Москва 2003, с. 228.

життєвий досвід, емоційні проблеми, неадекватність самооцінки і рівня домагань, слабкий розвиток рефлексії, низький рівень адаптивних можливостей, викривлення в когнітивній сфері тощо.

Причинами негативних змін особистості є соціальні та біологічні чинники, які діють не ізольовано, а тісно взаємодіють.

Серед біологічних чинників, що призводять до акцентуації характеру, виділяють: дії пренатальних, натальної і ранніх постнатальних чинників на мозок, який формується; несприятлива спадковість, яка включає в себе певний тип вищої нервової діяльності, алкоголізм батьків, що зумовлює тип акцентуації характеру.

До соціально-психологічних чинників слід зарахувати: особливості виховання неповнолітнього в сім'ї; шкільну дезадаптацію; підліткову кризу; психічну травму. При запобіганні девіації поведінки, на думку психологів О.Є. Личко, В.В. Ковальова, потрібно спрямовувати роботу на чинники (причини), які призводять до виникнення і розвитку типу акцентуації характеру і впливають на можливі відхилення в поведінці.

Профілактика девіантної поведінки – це комплекс заходів, спрямованих на її запобігання. Психолого-педагогічне запобігання – це система профілактичних заходів, пов'язаних з усуненням зовнішніх причин, чинників і умов, що викликають ті чи інші недоліки в розвитку неповнолітніх⁵.

Деякі автори всі профілактичні заходи умовно поділяють на загальні й спеціальні. До загальних зараховують політичні й соціально-економічні. Спеціальні заходи базуються на загальних, проте мають деякі особливості при різних формах девіантної поведінки.

Виділяють первинну, вторинну і третинну профілактику девіантної поведінки.

Первинна пропедевтика (запобігання) є наймасовішою та найнеефективнішою. Заходи первинної профілактики спрямовані на ліквідацію несприятливих чинників (соціальних і біологічних), які впливають на формування девіантних форм поведінки, або на підвищення опору особистості цим чинникам.

Головне завдання вторинної профілактики – раннє виявлення осіб з порушенням у поведінці та проведення заходів, спрямованих на психолого-педагогічну корекцію їхньої поведінки.

Третинна профілактика – проблема цілком медична, спрямована на лікування захворювань, що супроводжуються порушенням поведінки⁶.

Прояви девіантної поведінки мають свої особливості для різних вікових груп. Якщо йдеться про соціальну дезадаптацію, то суб'єктами зазначених поведінкових проявів є діти, переважно підлітки. На відміну від неповнолітніх, чий розвиток може супроводжуватися постійною соціальною дезадаптацією, дорослі зазнають соціальної

⁵ А.Е. Личко, *Психопатия и акцентуации характера у подростков*, Издательство Контент, Москва 1999, с. 416.

⁶ Б.Ф. Райский, *Условия и причины возникновения и развития отклонений в поведении детей и подростков*, Издательство Просвещение, Москва 1999, с. 242.

дезадаптації лише тимчасово, внаслідок зміни соціального середовища або свого статусу.

Якщо уявити систему профілактичної роботи школи то передусім відмічаємо, ранню профілактику, яка охоплює наступність і взаємозв'язок в системі «Дитячий садок – початкова школа».

Загальновідома першопричина порушень поведінки учнів – втрата інтересу до навчання. Нерідко в її основі лежить затримка чи порушення розумового, психічного розвитку, педагогічна занедбаність тощо. Як результат, уже в 3 му класі третина учнів відвідує школу без інтересу, кожен десятий – не любить школу, кожен п'ятнадцятий – її ненавидить.

Немає сумніву в тому, що рання профілактика буде дійсно ранньою, якщо вона починається не з моменту зовнішнього прояву негативної поведінки дитини, чи вже скоєних серйозних проступків (що найчастіше спостерігається у підлітковому 11–16 літньому віці), а з виявлення перших, мало примітних негативних симптомів у поведінці дитини та їх якнайшвидшій ліквідації.

Практика доводить помилковість твердження про те, що відхилення у поведінці дітей молодшого шкільного віку – це лише прояв специфічних особливостей даного віку. Насправді ж, якщо вчасно не провести відповідну роботу по виявленню незначних відхилень у моральному розвитку, то в подальшому вони не тільки не зникнуть, а навпаки – нерідко підсилюються і проявляються у вигляді жорстокості, нечесності, схильності до крадіжок, бродяжництва, неповаги до старших і однолітків, негативного ставлення до навчання та інших аномалій.

До вивчення дітей з моральними і поведінковими аномаліями слід підходити дуже обережно і ретельно. Вчителі нерідко припускаються серйозної помилки, аналізуючи негативні прояви дитини, і не шукаючи позитивних якостей особистості, на які можна покластися при вихованні.

Якраз гуманізація навчально-виховного процесу і полягає у вмінні вчителя дати вичерпну оціночну характеристику позитивних рис дитини: інтелектуальних, емоційно-вольових, моральних, поведінкових, динамічних, ставлення до діяльності, її результатів, прояв інтересів і нахилів. Така діагностика дає можливість, виходячи з витоків важковиховуваності, визначити оптимальні шляхи корекції аномальних проявів у поведінці, звести до мінімуму можливість подальшого поглиблення важковиховуваності дитини⁷.

Першим кроком педагога у реабілітації дитини в класному колективі (а відчуженість невстигаючих найгостріше і найяскравіше проявляється у початкових класах) повинне бути подолання відчуженості учня. І, тут, серйозною перешкодою в успішній корекційній роботі можуть стати такі якості вчителя, як низький рівень емпатії, нетерпимість, невтриманість, відмова від індивідуальних форм роботи, незнання вікових і статевих

⁷ Н.Л. Каменская, *Привычка к сквернословию и ее профилактика в условиях школы. Ранняя профилактика отклоняющегося поведения учащихся*, Издательство Стило, Київ 1989, с. 36–47.

відмінностей учнів тощо. Особливо діти страждають від конфліктів з учителем, його крику, принизливих зауважень, образ. Приниження гідності учня призводить до формування неадекватної самооцінки (зниженої чи завищеної), яка вже сама по собі може стати початком відхилень у поведінці. Неуспіх у навчанні негативно впливає на формування характеру і поведінки дитини в цілому.

Враховуючи той факт, що для молодших школярів притаманні такі антигуманні прояви як грубість, капризність, впертість, забіякуватість, байдужість, озлобленість, брехливість та ін. рання профілактика має бути спрямована на корекцію антигуманних рис⁸.

При цьому, ефективними є ігрові методи, проведення різноманітних етичних бесід, із застосуванням ігрової діяльності.

Мета і зміст таких бесід – нейтралізувати й попередити недостойні вчинки учнів, викликати вдовolenість від наданої комусь допомоги.

Самі заняття будуються так, щоб дитина без особливих зусиль, але послідовно і постійно оволодівала етичними знаннями й умінням застосувати їх у своєму житті і спілкуванні з оточуючими. Вікові особливості дітей вимагають, щоб такі заняття проводились у захоплюючій формі, були емоційними, методично різноманітно побудовані, насичені прикладами і конкретними фактами. Вони не повинні перевищувати 30 хвилин. Найкраще їх проводити 2–3 рази на тиждень в режимі групи продовженого дня.

Зміст етичних бесід має бути спрямований на формування у школярів початкових класів установок на те, що сварки і конфлікти не можна вирішувати з позиції сили. Сильніший той, хто проявляє витримку і розум, виконує свої обіцянки перед батьками, вчителями і друзями, допомагає в сім'ї й несе покарання за підступність і зло. Такі бесіди мають вчити дітей бути не надміру високої думки про себе, визнавати свої помилки, просити вибачення, вчати милосердя і прагненню допомогти іншим. Головне навчити розуміти, що основна цінність для людини – це не матеріальні предмети, а її душа, і за погані вчинки треба відповідати. Вчити любити простоту і довірливість, формувати почуття єдності і поваги до всіх людей, прощати один одному, навіть після заподіяного зла, допомагати дітям не відступати перед труднощами.

Ігрова діяльність – елемент цілісного навчально-виховного процесу, який по суті необхідно відродити в масовій школі шляхом створення ігрових площадок, використання розвиваючих, дидактичних, спортивних, розважальних ігор.

Природа створила дитячі ігри для всебічної підготовки до життя, тому вони мають генетичний зв'язок із усіма видами діяльності людини і виступають як специфічно-дитяча форма пізнання, праці, спілкування, мистецтва, спорту.

Звідси особлива активність і привабливість гри для молодшого шкільного віку. У своїй сукупності розвиваючі пізнавальні ігри повинні сприяти розвитку в дітей мислення, пам'яті, уваги, творчої уяви, спроможності до аналізу і синтезу, розвитку

⁸ И.А. Невский, *Предупреждение и преодоление педагогической запущенности школьников*, Издательство Спутник, Москва 1982, с. 212.

конструктивних умінь і творчості, вихованню спостережливості, обґрунтованості суджень, навички до самоперевірки; учити школярів підкоряти свої дії поставленій задачі, доводити почату роботу до кінця.

Досвід профілактичної роботи у початкових класах свідчить про значні можливості попередження правопорушень серед учнів засобами гуманізації навчально-виховного процесу на ранньому етапі навчання. Нижня вікова межа ранньої профілактики відносна, однак доцільно розпочинати ранню профілактику відхилень у поведінці уже в старших групах дитячого садка. До цього висновку приходять педагоги, аналізуючи успішність учнів у середніх і старших класах. Вони доводять, що незасвоєння навчального матеріалу і небажання учнів навчатися закладається у початкових класах. У свою чергу, вчителі початкових класів, не заперечуючи того, що фундамент майбутньої радості від такої копіткої праці як навчання залежить, у першу чергу, від них, справедливо наполягають на необхідності спеціальної підготовки дитини до школи, вміння батьків допомогти дитині.

У системі виховання підростаючого покоління важливе місце мають займати попереджувальні заходи, які запобігали б масовій появі важковиховуваних дітей. Варто акцентувати увагу на соціальних передумовах попередження появи «важких» дітей, які мають глобальний характер. До них належать:

- 1) організація здорового суспільства в соціальному і психічному плані;
- 2) забезпечення достатньої психолого-педагогічної культури батьків. Ці основи закладаються ще в шкільному віці виходячи з соціальної об'єктивності, що кожна молода людина має бути насамперед відповідальним батьком чи матір'ю, а потім фахівцем певної галузі;
- 3) створення соціально-педагогічних умов для реалізації та задоволення кожною особистістю своїх інтересів і потреб;
- 4) подолання в суспільстві рецидивів насильства, жорстокості, обмеження поширення масової культури низької якості;
- 5) забезпечення високого соціального статусу вчителя в суспільстві.

Сьогодні у вітчизняній науці сформувалося стійке поняття про те, що відхилення в поведінці, особливо такі його форми, як правопорушення, пияцтво, статева розбещеність, суїцидальні дії, можуть бути у здорових з нервово-психічного боку людей. Такий підхід до проблеми має принципове значення, оскільки багато в чому визначає тактику профілактичних заходів: у першому випадку – це в основному заходи медичного характеру, у другому – заходи виховного та правоохоронного порядку.

Педагогічна корекція девіантної поведінки є частиною більш широкої системи психолого-педагогічних заходів. Вона будується на встановленні психологічного контакту з неповнолітнім, знання типу особливостей характеру, специфічних для цього віку особистісних реакцій (емансипації, групуванні, самоствердження тощо), компетентності в питаннях та інтересах, близьких неповнолітнім.

На заключному етапі роботи з неповнолітніми проводяться консультативні та психотерапевтичні бесіди для підтримки тих нових форм сімейних стосунків. Основне

завдання педагога при цьому повинно полягати в стимулюванні і недирективному орієнтуванні групи й окремих її членів на адекватні форми поведінки⁹.

Разом з адекватними вербальними методами на заняттях можуть бути використані і невербальні методи, такі, наприклад, як проєктивний малюнок, психогімнастика, музична терапія та ін.

Отже, для запобігання девіантної поведінки в неповнолітніх використовується первинна профілактика асоціальної спрямованості і вторинна профілактика, для якої, останніми роками, актуальним завданням стало визначення так званих «груп ризику», у які входять неповнолітні з більшою за інших схильні до формування девіантної поведінки.

Запобігання девіантної поведінки також сприяють: інформаційно-просвітницька робота з батьками; інформаційно-просвітницька робота з педагогами; розвиток у неповнолітніх навичок взаємодії з іншими людьми на основі самоприйняття, саморозкриття і прийняття інших шляхів включення його в соціально-культурне середовище, вивчення психологічного аспекту девіантної поведінки людини. Саме психологічний аспект вивчення девіантної поведінки дає можливість здійснити своєчасну корекцію, а також попередити негативні прояви у конкретної особи.

У якості робочого визначення поняття «психокорекція» вживається наступне: система заходів, спрямованих на виправлення вад особистості та її поведінки за допомогою спеціальних засобів психологічного впливу. Основна відмінність психокорекції від інших впливів, спрямованих на психологічний розвиток людини, полягає в тому, що психокорекція має справу з уже сформованими якостями особистості чи видами поведінки і спрямована на їхню трансформацію; основне завдання – при відсутності чи недостатньому розвитку сформувати в людини потрібні психологічні якості¹⁰.

Психокорекційні заходи повинні бути:

- спеціальними (нормалізація окремих властивостей особистості, а саме: гресивності, ригідності, тривожності, підозрілості, зверхності);
- програмованими (на відміну від імпровізованих);
- симптоматичними (корекція симптомів) із наступним переходом до особистісно-орієнтованих;
- спрямованими на корекцію особистості та її поведінкових особливостей;
- груповими.

Таким чином, психокорекційна робота будується на використанні когнітивних (формування здатності до аналізу ситуації, своїх переживань, до логічного пошуку шляхів розв'язання конфліктів неагресивними методами), емоційно-вольових (рольове розігрування критичних життєвих ситуацій; навчання конструктивним формам

⁹ Е.Д. Дедков, *Профилактика и преодоление отклонений от норм поведения у подростков*, Издательство «Речь», Челябинск 1985, с. 34.

¹⁰ С.Г. Немченко, *Особистісно-орієнтований підхід до педагогічної корекції поведінки акцентуованих-підлітків девіантів*, [в:] *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Теорія і практика особистісно орієнтованої освіти»*, Издательство Статус, Запоріжжя 2003, с. 153–157.

поведінки) та поведінкових (оволодіння техніками саморегуляції для стримування небажаних поведінкових імпульсів) способів корекції.

Методами роботи можуть бути: групова дискусія, рольове програвання моделей бажаної поведінки, психогімнастика, ауторелаксація. Ці методи спрямовані на: розвиток групи або особи, розвиток уміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, розуміти інших людей, обирати та реалізувати адекватні форми спілкування, розвиток внутрішньої і зовнішньої свободи; підвищення самооцінки, впевненості у собі; розвиток уяви, уміння нестандартно, оригінально мислити; підвищення пошукової активності орієнтації на активну позицію. Вони є системою спеціально організованої інтенсивної дії, яка допомагає вирішити багато актуальних проблем життєдіяльності людини та використовується для засвоєння нової або корекції старої поведінки¹¹.

Ефективність корекції девіантної поведінки залежить від низки умов та факторів, серед яких: формування у дитини об'єму, глибини, дієвості знань про моральні цінності; принципів та норм поведінки; формування правомірності та визначеності ставлення до моральних норм; гуманного ставлення до людини; формування характеру моральних переживань, пов'язаних із нормами чи відхиленнями від них; формування морально-вольових спонук до реалізації моральних вчинків; свідомого морального обґрунтування вибору; розвиток здатності здійснювати моральні дії, проявляти відповідальне ставлення до дійсності; вміння оцінювати поведінку сучасників з позиції чинних норм.

Девіантна поведінка – система вчинків особистості, що виходять за загальноприйняте уявлення про нормативну поведінку у певній сфері суспільних відносин; вона є наслідком викривленого процесу соціалізації і перебудови ієрархії мотивів у напрямі її спрощення та, з часом, домінування одного з них. Психологічні підходи до розуміння механізмів девіантної поведінки базуються на визначенні чинників суб'єктивного характеру, найбільш важливими серед яких є здатність особи до адаптації, цілісність її «Я-концепції», усвідомлення можливостей самореалізації, ефективність засвоєння соціального досвіду.

Корекція девіантної поведінки – це системна сумісна діяльність щодо нівелювання та подолання такої поведінки, формування здатності вирішувати проблеми, що виникають у реальних життєвих ситуаціях, з використанням знань, умінь і навичок, життєвого досвіду.

Корекція девіантної поведінки також має суттєві розбіжності, визнаючи теоретично необхідність гуманізації цієї роботи, на практиці все більш застосовують авторитарні та жорстокі методи її корекції, які не мають нічого спільного з принципами психології, педагогіки та гуманізму та, як показало вивчення історії цього питання, мають результати, протилежні поставленій меті. У той же час девіантна поведінка досить часто є першою сходинкою до асоціальних дій.

¹¹ Ibidem, с. 86.

Висновки

Отже, девіантна поведінка – система вчинків особистості, що виходять за загальноприйняте уявлення про нормативну поведінку у певній сфері суспільних відносин; вона є наслідком викривленого процесу соціалізації і перебудови ієрархії мотивів у напрямі її спрощення та, з часом, домінування одного з них. Психологічні підходи до розуміння механізмів девіантної поведінки базуються на визначенні чинників суб'єктивного характеру, найбільш важливими серед яких є здатність особи до адаптації, цілісність її «Я-концепції», усвідомлення можливостей самореалізації, ефективність засвоєння соціального досвіду.

Корекція девіантної поведінки – це системна сумісна діяльність щодо нівелювання та подолання такої поведінки, формування здатності вирішувати проблеми, що виникають у реальних життєвих ситуаціях, з використанням знань, умінь і навичок, життєвого досвіду.

Корекція девіантної поведінки також має суттєві розбіжності, визнаючи теоретично необхідність гуманізації цієї роботи, на практиці все більш застосовують авторитарні та жорстокі методи її корекції, які не мають нічого спільного з принципами психології, педагогіки та гуманізму та, як показало вивчення історії цього питання, мають результати, протилежні поставленій меті. У той же час девіантна поведінка досить часто є першою сходинкою до асоціальних дій.

Список використаних джерел

Дослідження

- Андреев Н.А., Тараканов Ю.В. *Асоциальное поведение несовершеннолетних*, Издательство Знание, Самара 2001.
- Бондарчук О.І., *Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій*, Издательство МАУП, Київ 2006.
- Дедков Е.Д., *Профилактика и преодоление отклонений от норм поведения у подростков*, Издательство «Речь», Челябинск 1985.
- Змановская О.В., *Девуантология*, Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПНУ, Москва 2003.
- Каменская Н.Л., *Привычка к сквернословью и ее профилактика в условиях школы. Ранняя профилактика отклоняющегося поведения учащихся*, Издательство Стило, Київ 1989.
- Личко А.Е., *Психопатия и акцентуации характера у подростков*, Издательство Контент, Москва 1999.
- Лукашевич М.П., Туленков М.В., *Спеціальні та галузеві соціологічні теорії*. Издательство Каравела, Київ 2004.
- Невский И.А., *Предупреждение и преодоление педагогической запущенности школьников*, Издательство Спутник, Москва 1982.
- Немченко С.Г., *Особистісно-орієнтований підхід до педагогічної корекції поведінки акцентуованих-підлітків девіантів*, [в:] Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Теорія і практика особистісно орієнтованої освіти», Издательство Статус, Запоріжжя 2003.

Райский Б.Ф., *Условия и причины возникновения и развития отклонений в поведении детей и подростков*, Издательство Просвещение, Москва 1999.

Анотація

Стаття розкриває соціально-педагогічні аспекти девіантної поведінки підлітків. Розглядаються методи профілактики та корекції різних проявів девіації. Зосереджується увага на багатовимірності даної проблеми.

Ключові слова: девіантна поведінка, підлітки, профілактика та корекція девіантної поведінки, реабілітація, виховний процес

Abstract

The article reveals the socio-pedagogical aspects of deviant behavior of adolescents. Methods of prevention and correction of various manifestations of deviation are considered. The focus is on the multidimensionality of this problem.

Keywords: deviant behavior, adolescents, prevention and correction of deviant behavior, rehabilitation, educational process

Streszczenie

Artykuł ukazuje socjopedagogiczne aspekty zachowań dewiacyjnych nastolatków. Analizowane są metody zapobiegania i korygowania różnych przejawów dewiacji. Uwaga skupiona jest na wielowymiarowości tego problemu.

Słowa kluczowe: zachowania dewiacyjne, nastolatki, profilaktyka i korekta zachowań dewiacyjnych, rehabilitacja, proces kształcenia

ПРИМІТКА ПРО АВТОРІВ

Яковишин Руслан Ярославович – Кандидат педагогічних наук, доцент. Випускник Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти. Науково-педагогічний працівник, доцент кафедри педагогіки і психології та інклюзивного навчання Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної та педагогічної освіти. Цікавиться питаннями історії педагогіки, педагогіки релігії, сім'ї, виховання молоді та аналізу культурної спадщини сучасного суспільства. Автор 4 монографій, 5 науково-методичних праць та понад 80 наукових статей, більшість з яких опубліковано у провідних фахових виданнях.

Сидорська Оксана Ярославівна – Спеціаліст (магістер). Випускник Тернопільського педагогічного інституту ім. Ярослава Галана (спеціальність-вчитель української мови та літератури). Методист центру виховної роботи, захисту прав дитини та громадянської освіти Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної та педагогічної освіти. Цікавиться питаннями історії педагогіки, педагогічної практики, виховання молоді, проблемою роботи педагога з обдарованими учнями. Автор 3 науково-методичних праць та понад 20 наукових статей.

